

UDK: 929 Starčević, A.
 329(497.5)SP"1878/1886"
 070(497.5=411.16)"1878/1886"
 Izvorni znanstveni rad
 Primljeno: 18. 1. 2010.
 Prihvaćeno: 11. 7. 2010.

Ante Starčević i Židovi (prema pisanju lista *Sloboda*)

MATO ARTUKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

Ovim se radom želi dati prilog istraživanju stava Ante Starčevića o Židovima. Kao izvor autoru je poslužio list *Sloboda* (1878.–1886.), glasilo Stranke prava. Starčević o Židovima ne piše izravno, nego u okviru svojih analiza međunarodnih zbivanja, napose razmatrajući jačanje antisemitskih pokreta u raznim zemljama (Njemačka, Rusija, Ugarska, Austrija). Analiza izvora jasno pokazuje da je Starčević bio protiv antisemitizma kao pojave, bilo da je izazvana vjerskom ili rasnom netrpeljivošću, bilo da je imala socijalne uzroke. Antisemitizam u Njemačkoj i Ugarskoj osuđivao je kao želju iz niskih pobuda za pljačkanjem židovske imovine, dok je u ovom razdoblju ("rusofilskom") proganjanje Židova u Rusiji držao manje moralnim zlom jer se, po njegovu mišljenju, nije radilo o želji za pljačkanjem. U Hrvatskoj rijetke pojave antisemitizma (u antimađarskom pokretu 1883.) smatrao je proizvodom mađarskih emisara odnosno mađarske politike vezane za zaduženost države. U tisaeslarskom procesu dosljedno je zastupao isti stav: istraga je vođena, optužnica je postavljena, pa onda i parnica vođena na pogrešnom temelju – istraživalo se je li nad Eszter Solymosi počinjeno ritualno umorstvo, a ne ona kao žrtva i način njezina stradanja. Optužbu za ritualno umorstvo Starčević je smatrao besmislenom. Budući da je takav pristup procesu smatrao lošim i neozbiljnim, osudio je i oslobađajuću presudu optuženih. Za ishod presude okrivio je cjelokupni sustav, ali je žestoko osudio i Židove, smatrajući da su oni također, prije svega podmičivanjem, utjecali na presudu. Autor na temelju analize Starčevićevih stavova zaključuje da se ni ova nekoliko puta ponovljena žestoka osuda Židova ne može nipošto smatrati antisemitizmom koji bi Starčević dosljedno zastupao.

Ključne riječi: Ante Starčević, Židovi, antisemitizam, Eszter Solymosi, proces u Tisza-Eszláru.

Kratki opći povijesni kontekst

Odnosu dr. Ante Starčevića prema Židovima nije u hrvatskoj historiografiji izravnije posvećivana pozornost. Mnogi su se autori, doduše, doticali ove teme, ali samo onoliko koliko je bilo potrebno u okviru njihovih radova posvećenih drugim, širim temama. Sustavnoga, kronološki istraženog prikaza odnosa Ante Starčevića prema Židovima nemamo. U ovom smo prilogu, kori-

steći kao izvor *Slobodu*,¹ glavno glasilo Stranke prava 1878.–1886., istražili što o Židovima piše, koje stavove o njima zauzima i kako ih predstavlja. Starčević svoje mišljenje o Židovima u *Slobodi* iznosi uglavnom posredno, komentirajući tada aktualna događanja, prateći novinske izvještaje o antisemitskim pokretima u raznim zemljama, napose Njemačkoj, Rusiji, Mađarskoj i Austriji. Stoga ćemo najprije u osnovnim potezima prikazati formiranje i glavne karakteristike antisemitskoga pokreta u 1880-ima u zemljama čija je zbivanja komentirao Ante Starčević.

Stoljećima se među kršćanima svih provenijencija na Židove gledalo kao na “ubojice Isusa”. Pritom se pozivalo i na neka mjesta u Novome zavjetu (Iv 8, 44; 1 Sol 2, 15), pa je kršćanstvo od početne žrtve, nakon što je postalo državna vjera, svoje u početku obrambene mehanizme u odnosu na Židove često razvijalo u agresivne doktrine. Tijekom vremena ovom “potkožnom antisemitizmu”, u kojem je vjera igrala glavnu ulogu, pridružile su se i ekonomske i društvene komponente, kada se na Židove gleda kao na lihvaru i varalice koji, koristeći svoj utjecaj u financijskome svijetu i novinstvu, žele zagospodariti svijetom. Valja istaknuti da je njihova uloga na ovim područjima suvremenoga života samo logična posljedica diskriminacije kojoj su u srednjovjekovnim društvima kroz stoljeća bili svugdje izloženi. Srednjovjekovni antijudaizam u društvu XIX. stoljeća pretvorio se u antisemitizam i postao gotovo međunarodna pojava. U drugoj polovici XIX. st. antisemitski pokreti razvijeni su u različitim zemljama u tolikoj mjeri da se održavaju i antižidovski kongresi: prvi takav održan je 1882. u Dresdenu, a sudjelovali su izaslanici iz Njemačke, Austrije i Mađarske. Na drugom (1883.) krug zemalja je proširen, pa su tu bili izaslanici Njemačke, Austrije, Mađarske, Rusije, Srbije, Francuske i Rumunjske. Utemeljeno je “Sveopće udruženje za borbu protiv židovstva”.

Njemačka je bila važna bojišnica između Židova i antisemita. Bila je zemlja u kojoj je kapitalizam brzo mijenjao socijalne strukture, a upravo su Židovi bili najuočljiviji među “novim ljudima” koje je stvorio kapitalizam. Iako su baš u Njemačkoj Židovi dali najveći doprinos na svim područjima života (gospodarskom, političkom, kulturnom), iako ih u gotovo svim sredinama u Europi smatraju glavnim nositeljima germanizacije, u Njemačkoj ih čak ni njihovi najbliži prijatelji nisu smatrali Nijemcima. Dalekosežni doprinos toj mržnji dao je veliki skladatelj Richard Wagner, koji se smatrao posljednjim Nijemcem “koji je u stanju da se uspravno odupre već svime ovladavajućem židovstvu”.² Političku borbu protiv Židova započeo je 1878. u Berlinu dvorski propovjednik Adolf Stöcker. Neumorno je s propovjedaonice upozoravao na “prevlast” i “drskost”

¹ Prvi broj *Slobode* izašao je na Sušaku 1. rujna 1878. List je pokrenut kao nestranačko glasilo. U njemu su, posebno prvih mjeseci izlaženja, objavljeni mnogi članci koji nisu u duhu pravaške ideologije. Od početka 1879. poprima sve jasniji pravaški smjer. Starčević inače nije bio sklon pokretanju stranačkoga glasila. Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb 2000., 353.-357.; Jasna TURKALJ, “Gavro Grünhut - Pravaški nakladnik, publicist i agitator”, *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 3, 925.-926.; Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb 2009., 45.-47.

² Werner KELLER, *Povijest Židovstva*, Zagreb 1992., 452.

Židova na svakom području. Godinu dana poslije Wilhelm Marr, pokršteni sin židovskoga glumca, objavio je spis pod naslovom "Pobjeda židovstva nad germanstvom". On je prvi upotrijebio kovanicu "antisemitizam" i osnovao u Berlinu "Ligu antisemita". Cilj ove lige bio je "spasiti njemačku domovinu od potpunog požidovljenja". Krajem 1879. dr. Heinrich Treitschke dodaje zapaljivoj atmosferi i svoje zapaljive članke, koji se mogu svesti na sudbonosnu, dalekosežnu parolu: "Židovi su naša nesreća." Ovim se nazorima suprotstavljaju liberali (Theodor Mommsen) i socijaldemokrati, posljednji zato što ističu da kapitalistički eksploatatori ne pripadaju samo židovskom narodu, nego su oni plod građanskoga društva kao takvog. Mnogi su znameniti Nijemci antisemitizam označili kao "nacionalnu sramotu". Antisemitska agitacija izvlačila je čas vjersku, čas privrednu, čas rasnu argumentaciju. U svemu ovome neki su zastupnici u Reichstagu vidjeli "upetljane kako ruke tako i glavu kancelara: Bismarckovi prijatelji Treitschke i Busch sudjeluju u ovom antisemitskom pokretu".³ Na huškanje je kancelara upozorio "Njemačko-izraelitski savez", ali on nije našao za potrebno odgovoriti. Godine 1881. objavio je Eugen Dühring, filozofski i ekonomski pisac, tekst pod naslovom "Židovsko pitanje kao rasno, ćudoredno i kulturno pitanje". Iznio je tvrdnju da su Židovi najgori izdanak semitske rase, da su opasni za druge narode, a cilj im je otimanje bogatstva svih i svjetska vladavina. Za orijentalista Paula de Lagardea Židovi su "gamad", "trihini" i "bacili" koje treba tako i tretirati – učiniti ih što prije "neškodljivim". Bismarcku je 1881. uručena antisemitska nota s 267 000 potpisa, ali ovaj na nju nije odgovorio.⁴ Antisemiti se nisu mogli nametnuti svojim zahtjevima, ali su stalni napadi prešli u opasno huškanje. Održani su, kao što smo vidjeli, antisemitski kongresi, stvorena je Njemačka socijalna partija, jedna od prethodnica nacionalsocijalizma.⁵

U to je vrijeme Rusija bila zemlja najnasilnijeg antisemitizma. Zapadne države, barem u teoriji, nisu bile antižidovske, iako je u njima bilo i organizacija i stranaka kojima je antisemitizam bio temelj programa. Rusija je imala najmanje takvih organizacija, jer carske vlasti nisu dopuštale nikakve grupacije. Na Židove se gledalo, jednako kao i na Nijemce, kao na opasne strance. Antisemitizam se temeljio na duboko ukorijenjenim vjerskim predrasudama, ali su protesti seljaka i gradske sirotinje protiv Židova imali i svoju socijalnu pozadinu. Najveći dio židovskoga stanovništva živio je u siromašnim getima, bavio se sitnom trgovinom i obrtom, ali bilo je razmjerno mnogo velikih trgovaca, obrtnika, bankara, industrijalaca, kao i onih s intelektualnim zvanjima: pravnika, liječnika, arhitekata. Poboljšanje svoga položaja Židovi su vidjeli u demokratizaciji režima, u transformaciji carske apsolutističke vlasti u parlamentarnu demokraciju. Kad je 13. ožujka 1881. skupina atentatora, među kojima je bila i jedna Židovka, ubila cara Aleksandra II., reakcionarne novine usmjerile su bijes mase prema Židovima. Tada je stvorena i prva antisemit-

³ Isto, 455.

⁴ Isto, 457.

⁵ Isto, 458.

ska organizacija, "Sveta liga", tajna organizacija koju su vrhovi državne vlasti odobrali. Prvi teški antisemitski pogromi koji su zaredali neposredno nakon atentata i zahvatili 16-ak ruskih, ukrajinskih i poljskih gradova i sela nisu bili izravno organizirani ni poticani od strane vlasti, ali su one stajale po strani i promatrale velike progone i zločine nad Židovima. Prve žrtve nasilja bili su židovski stanovnici Jelisavetgrada, u kojemu su pogromi počeli 16. travnja 1881. Uskoro su nastavljeni u Ukrajini, u Kijevu, zahvatili su oko 50 sela u kijevskom, volinjskom i podoljskom okrugu. Zatim su slijedili Perejeslav, Varšava i Odesa. Bilanca progona bila je strašna: preko 1 500 uništenih židovskih stanova, dućana i sinagoga. Šteta je iznosila nekoliko milijuna rubalja. Rijeke ljudi imale su samo jedan cilj: pobjeći iz Rusije. Započeo je egzodus neslućenih razmjera. Do kraja XIX. stoljeća Rusiju je napustilo gotovo milijun Židova. U Austriji, Mađarskoj i Njemačkoj nisu bili rado viđeni, a ti stradalnici i prognanici nisu naišli na sućut ni u drugim europskim zemljama. Većina ih je otišla u SAD, Kanadu, Australiju, neki u Veliku Britaniju.⁶ Nema sumnje da procvat američkoga gospodarstva treba pripisati u velikoj mjeri i ovoj seobi Židova nakon progona iz Rusije. Jedina intervencija vlasti koja je uslijedila bili su ekonomski zakoni (tzv. Svibanjski zakoni) 1882., čiji je sadržaj opet bio usmjeren protiv Židova, koji su imali velikog protivnika u novome caru Aleksandru III. (1881.-1894). U vrijeme njegova nasljednika Nikole II. stvorena je i nova antisemitska organizacija "Crne stotine", a sam car nije krio da je njezin član. Imala je i njegovu financijsku potporu.⁷

U Ugarskoj se antisemitizam kao politički pokret organizirao početkom 1880-ih i predstavljao je koloplet političkih, gospodarskih, vjerskih i etničkih čimbenika. Oko 1880. postojalo je 78 antisemitskih ćelija koje je organizirao Győző Istóczy, jedan od liberalnih zastupnika u ugarskome Saboru. Postavljanje "židovskog pitanja" kao antisemitskog političkog programa u znanosti točno je određen: bilo je to u svibnju/lipnju 1882. I prije ove godine bilo je različitih neprilika u kršćansko-židovskim odnosima u Ugarskoj. U revolucionarnim zbivanjima 1848.-1849. bilo je antižidovskih izgreda, no oni su i po karakteru i po kvantiteti bili drugačiji od onih iz posljednjih desetljeća XIX. stoljeća. Šezdesetih i sedamdesetih godina pojavio se niz antisemitskih spisa. Već 1861. jedan antisemitski autor traži da se "židovsko pitanje" razmatra ne s vjerskog, nego prije svega s rasnog stajališta. Ističući "rasno" kao jezgru tog "pitanja", taj je autor istaknuo onaj aspekt koji je W. Marr, jedan od vodećih ideologa antisemitizma i tvorac samoga pojma, poslije stavio u središte antisemitskoga programa i argumentacije.⁸

⁶ *Isto*, 466.-471.

⁷ *Encyclopaedia judaica*, 2. izdanje, sv. 2., Detroit - New York, 221.-222. U novije vrijeme ima i različitih mišljenja: Solženjicin smatra da vlasti nisu stajale iza pogroma niti su ih podupirale. Ističe "Partiju narodne slobode", čiji su članovi pogrome smatrali odgovarajućim oblikom revolucionarnog pokreta i vježbom za opću revoluciju na koju treba pripravljati narod. Aleksandar SOLŽENJICIN, *Dva veka zajedno (1795-1995)*, knj. 1., Beograd 2003., 135.-142.

⁸ Rolf FISCHER, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939.*, München 1988., 42.

Kad je 23. svibnja 1882. parlamentarni zastupnik Géza Ónody, poznat kao žestoki antisemit, prvi put ukazao na tzv. Aferu ritualnog umorstva u Tisza-Eszláru, otvorio je temu koja je više od godinu dana zaokupljala sav javni život Ugarske, napose parlamentarni i sudski. U parlamentu, kao i u novinama, stajali su između lipnja 1882. i prosinca 1883. nacrti zakona i peticije koji su pod pritiskom ove afere o tobožnjem ritualnom umorstvu oblikovali "židovsko pitanje": u lipnju 1882. tema za diskusiju bila je "Peticija Satmarske županije" koja se ticala useljavanja Židova što su bježali pred pogromima u Rusiji. U siječnju 1883. podnesena je parlamentu "Topolcaer peticija", nazadna inicijativa koja je pravnu emancipaciju Židova vraćala na prijašnje stanje. Naposljetku je, krajem 1883., u takvim prilikama došao na dnevni red i predmet oko kojega se najviše borilo – "Zakonski nacrt koji se tiče braka između Židova i kršćana". Antisemiti su u trenutku organizirali pokret stvorivši u listopadu 1883. stranku. Tako se razdoblje 1882.–1884. može označiti kao "vrijeme prvog vala organiziranog antisemitizma". Značajno je tome pridonio jedan nesretni događaj u malome selu Tisza-Eszláru u Mađarskoj, koji se razvio do misterioznih granica i došao na naslovne stranice svih europskih, pa i mnogih svjetskih novina. O tom je slučaju prvi put u parlamentu govorio, kao što rekosmo, antisemitski zastupnik u Ugarskome saboru G. Ónody. Tom je zgodom iznio neobičnu tezu: progone Židova u Rusiji, nakon kojih su se mnogi nesretnici masovno zgrnuli u Austro-Ugarsku Monarhiju, inicirale su ruske vlasti da razore unutarnju snagu Monarhije. A onda je u govoru iznio jedan slučaj iz svoga izbornog kotara, iz sela Tisza-Eszlára. Opisao je žrtvu kršćanske djevojčice Eszter Solymosi, koja je navodno domamljena u sinagogu od njezina poslužitelja, a ondje je bila svezana i ubijena da bi njezina krv poslužila za pečenje pashalnoga kruha koji je trebao biti podijeljen među Židovima. Prolaznici su pred sinagogom čuli zapomaganje, a sin poslužitelja u sinagogi sve je to potvrdio. Ónody je zaključio s preporukom ministru pravosuđa da se slučaj, u interesu reda i sigurnosti kršćana od takvih zločina, pomno istraži. Zastupnici u parlamentu popratili su njegovo izlaganje "burnom veselošću".⁹

Kao podloga ovoj jezovitoj priči poslužila je činjenica da je 1. travnja 1882. iz sela Tisza-Eszlára uistinu netragom nestala 14-godišnja djevojčica Eszter Solymosi. Pravi uzrok ovoga nesretnog slučaja nije otkriven. Je li nesretna djevojčica počinila samoubojstvo ili se utopila, ostala je tajna. No sigurno je da nije završila onako kako se optužilo nesretne židovske stanovnike toga sela, naime da su je oni zaklali tobože kako bi se njezinom krvlju ispekli pashalni kruhovi za vjerske potrebe pripadnika židovske zajednice. Nekoliko mjeseci poslije izvučen je leš iz Tise. Kad je istraga počela, stvarni povod afere – djevojčica, njezina smrt i način na koji se ona dogodila – bačen je u pozadinu, a istražni sudac, mladi neiskusni Jozsef Bary, usmjerio je sve zanimanje prema tobožnjim krivcima i počiniteljima, pripadnicima židovske zajednice u selu, i njihovoj tobožnjoj ritualnoj praksi koja se u kršćanskome svijetu prepričavala među neukim pukom još od srednjega vijeka. Tjednima i mjesecima donosile

⁹ *Isto*, 43.-44.

su ugarske i sve europske novine na naslovnicama rubriku "Novosti iz Tisza-Eszlára". O ovom događaju, koji je bio pun zapleta, raspleta, preokreta, i koji je donio patnje mnogim nevinim ljudima, moglo se čitati i u New Yorku. "Prvi internacionalni antižidovski kongres" u Dresdenu u rujnu 1882. zasjedao je pod slikom Eszter Solymosi.¹⁰ O samome procesu više nešto poslije.

Slučaj nesretne djevojčice uvelike je pridonio stvaranju Antisemitske stranke 6. listopada 1883. godine. Stranački program objavljen je u tjedniku *12 röpirat*. Zadaća koju si je stranka postavila jasno je istaknuta: "razbijati moć Židova i neutralizirati njihov utjecaj na političkom, socijalnom i gospodarskom području, napose na području tiska, novčarstva i kredita, trgovine i prometa, industrije i posjeda zemljišta." U smislu toga temeljnog načela stranka ističe da će svim zakonitim sredstvima raditi i podupirati sve ono što taj cilj može ostvariti: zalagat će se za agrarnu politiku koja štiti narodne interese posjednika zemlje i klase koja zemlju obrađuje; za ograničavanje slobode obrta kroz oživotvorenje obvezatnih obrtničkih zadruga i uvođenje dokaza sposobnosti; za ograničenje mjenidbene sposobnosti; za reviziju kaznenoga zakona koji pogoduje Židovima, i s tim u vezi uvođenje porote u kaznenim stvarima; za uvođenje ritualne prisege pred sudom i u građanskim i u kaznenim stvarima; za otkup regalnoga prava u korist općina, i s tim u savezu za izuzimanje Židova od prava krčmarenja; da vođenje židovskih matica preuzmu civilne oblasti; da se zakonska osnova glede braka između Židova i kršćana ima odbaciti; da se zapriječi useljavanje Židova u zemlju, mora se provesti odgođena modifikacija državnoga zakona; uređenje državnih financija i državnoga kredita ima biti na način da financije, a samim time i vlada, budu neovisni; članovi stranke slobodni su u djelovanju u stvarima koje se ne tiču neposredno židovskoga pitanja.¹¹ Kao potencijalnim biračima Antisemitska stranka obraćala se u prvome redu malim i srednjim posjednicima, seljacima i sitnim gradskim obrtnicima. Njezini kandidati pobijedili su u 17 izbornih kotareva na parlamentarnim izborima 1884. godine.¹²

U Austriji se antisemitizam javlja ponajprije kao reakcija protiv sve jačeg utjecaja pojedinih Židova u financijama, industriji, tisku. Pritom ih manji narodi, npr. Česi, smatraju jednim od stupova habsburške dominacije. Netrpeljivost prema Židovima najprije se pokazala u studentskim savezima iz kojih su Židove počeli isključivati 1878. godine. Društva za zaštitu obrtnika, koja su počela nicati 1880., stopila su se u "Österreichischer Reformverein" (1882.). Pod vodstvom Franza Holubeka to je postala glavna antisemitska organizacija u Austriji. Georg Ritter von Schönerer unio je antisemitizam u političke stranačke programe. Kad se njegov "Deutschnational Verein" raspao, primat u antisemitskom pokretu preuzeo je Karl Lueger, koji je svoje djelovanje vezao za kršćanske socijale, koji su mu poslije omogućili dolazak na mjesto gradonačel-

¹⁰ *Isto*, 44.

¹¹ *Isto*, 68.

¹² *Isto*, 78.

nika Beča. I prije toga izbora, a osobito poslije, austrijski glavni grad postajao je “bastion antisemitske hajke”.¹³

Ante Starčević o Židovima i antisemitizmu

Ante Starčević kritizirao je posebno oštro antisemitizam u Njemačkoj. U njegovu viđenju europske i svjetske politike, i sudbine hrvatskoga naroda u njoj, Njemačka je za njega predstavljala najveću opasnost. To je država koja je, po njegovu mišljenju, nastala na pljački najprije Francuske, a potom Katoličke crkve i Židova. “Svaki dan pokazuje se to jasnije da je ta deržava ruglo prosvetljene Europe, nakaza naobraženih narodah medju koje se Nemci samo po eufemizmu broje.” Jedan od tih pokazatelja za njega je proganjanje Židova, koji su na udaru mržnje samo zato da ih se opljačka. Starčević je pisao: “Još ima u Nemačkoj bogatih ljudi. Ti su Židovi. Dakle na nje. A pod kojom izlikom kad nema valjana razloga? Poradi same pasmine i poradi thalmuda. Mi verujemo u moć pasminah, nu neznamo da bi židovska pasmina bila gorja od nemačke. Kako to da se u nijednome prosvetljenom narodu, kod Francezah, Talianah, Englezah ne viče na židovsku pasminu? Nemačko Carstvo broji oko 44 miliona dušah, medju njimi je oko pola miliona Židah. Kakovu dakle svedodžbu davaju sami Nemci o svojoj pasmini, kad vapiju da ih ta rukovet Židah ubi u knjižtvu, u novinarstvu, u obertih, u tergovanju, u imetku, rečju da ta malica Židovah preti propastju velikom, silnom narodu i carstvu nemačkom? Eto, po toj nemačkoj izjavi jedan Žid vredi više nego osamdeset Nemačah.” Vjersko pitanje, napose tumačenje Sv. pisma, za Antu Starčevića nikako nije moglo biti isprika za progon Židova u Njemačkoj. Posebno osporava da se na taj argument pozivaju protestanti, koji su širom otvorili vrata zloporabama Pisma omogućavajući svakom da bude njegov tumač.¹⁴ U Njemačkoj je, po mišljenju Ante Starčevića, židovsko pitanje nametnuto umjetno jer se želi bogatstvo Židova. Da se radi o siromašnom narodu, ne bi bilo nikakvog “pitanja”. “Nemcem se hoće bogatstva Židovah, a neće im se znati ni deržati, da Židovi i Židovke rade i štede, a da Nemač nije verstan radit i čuvat, nego da u jedan dan, ako ima, lenjareć se proždere i poloče više negoli cela židovska obitelj kroz mesec danah... Da bi Židovi bili kerstjani i bogati, a Nemci da su Židovi i kakovi jesu, Nemci bi rekli da je kerstjansko sv. Pismo pogibeljno, pa bi opet navaljivali na bogate.” Starčević je pratio i često citirao njemačke, francuske i engleske novine koje su izvještavale o svakodnevnim napadima, prijetnjama i uništavanju židovske imovine, nalazeći u njima potvrdu za svoje ocjene Njemačke kao nedemokratske i netolerantne zemlje. Za sva zla i nevolje u Njemačkoj krive se Židovi, pa Starčević vidi za njih ružnu perspektivu: “Hajka na taj puk razširuje se, kvasa se po Nemačkoj, i danas ili sutra, ovako ili onako, Židovi budu ružno operušani.”¹⁵ Uočavao je da se u Njemačkoj sustavno radi protiv

¹³ W. KELLER, *Povijest Židovstva*, 459.; *Encyclopaedia judaica*, 2. izdanje, sv. 2., 219.

¹⁴ “Dnevna pitanja”, *Sloboda*, 27. 2. 1881., 25.

¹⁵ *Isto*.

Židova, “pa nebiše čudo da prostota na nje navaljivala već zato da ih porobi. U svoje vreme tamo bude još gorje po taj nesretni puk, jer je proti njemu ne samo nizka nego i visoka i najvišja prostota.” Iako je oštro osudio i masovne napade na život i imutak Židova u Rusiji, i taj pokret protiv njih nazvao “kugom”, Starčević je isticao da postoji razlika u antisemitskim pokretima u Rusiji i Njemačkoj. Ruski seljak nije išao pljačkati, nego uništavati imovinu Židova da ih protjera. U Njemačkoj se išlo za pljačkom, kao i u Ugarskoj. “Tu je radila ne samo prostota, nego i odlični ljudi ovih zemaljah. Uđara se kod Nemacah i Magjarah na Židove ne poradi vere, nego zato jer su bogati i pametni, jer im lepe dve pasmine nemogu znanjem ni gospodaranjem doskočiti, pa im se hoće židovskog imetka.” “Moralna kuga ruska” bila mu je zbog ovih niskih pobuda koje je pripisivao njemačkom i mađarskom antisemitizmu daleko manje zlo od antisemitskih izgreda u Njemačkoj i Mađarskoj.¹⁶

Iako je ovo vrijeme “rusofilске faze” Ante Starčevića,¹⁷ upravo je on veliki kritičar antisemitskih izgreda i pogroma u Rusiji. On je, doduše, nastojao, kao što je već rečeno, umanjiti moralnu odgovornost ruskoga naroda time što je isticao kako ti izgredi, za razliku od onoga što se događalo u Njemačkoj i Ugarskoj, nisu motivirani niskim pljačkaškim pobudama. Prve izgrede Starčević je smatrao izrazom vjerske netolerancije, pa kako su se dogodili oko Uskrsa, držao ih je samo običnim, prolaznim “sramotnim pojavljenjem” “besne prostote”. No nakon proglašenja Aleksandra III. uočio je velike promjene. Neredima su zahvaćeni veći prostori, pa je ocijenio da budućnost neće donijeti ništa dobra; neredi će se izroditi u revolucionarni kaos, koji će koristiti samo onima koji žele opći prevrat. Pisao je: “Kad se prostota nameći na otimanje, kad se priuči kervi, kad pozna svoju moć, a protivnika slaboću, kad opazi da za jačeg nema zakona ni granice njegovoj pohotosti: tko bude tad prostotu stegnuti na Židove? Od Židih prostota će ići bez dvojbe na druge, na velike posjednike, na građane bez razlike vere. Ako dosadašnja besnoća nije po osnovi prevratnikah, ona im doista dobro služi, oni će ju za svoju stvar upotrebiti, oni bo su jedini prijatelj puka.”¹⁸ Prema informacijama kojima je raspolagao, sveukupna šteta u antižidovskim izgedima u Odesi bila je, doduše, mala (oko 30 000 forinti), no i to je za njega bilo za svaku osudu, “to je zbilja zlo, to je kuga”. Na Rusiju kao državu gledao je u to vrijeme kao na potencijalnog osloboditelja porobljenih naroda, pa i hrvatskoga, i zato je vjerovao da razmjeri antižidovskih progona u Rusiji nisu tako dramatični. Masovno bježanje nesretnika iz Rusije Starčević

¹⁶ “Dnevna pitanja”, *Sloboda*, 22. 5. 1881., 61.; “Dnevna pitanja”, *Sloboda*, 12. 6. 1881., 70.

¹⁷ Sve simpatije Ante Starčevića bile su najprije okrenute prema Francuskoj, iz čijeg je sukoba s Njemačkom očekivao i oslobođenje hrvatskoga naroda. Zaokret prema Rusiji Starčević je počeo uoči Berlinskoga kongresa, a vidljiv je u spisu “Na čemu smo”. Ali tek nizom članaka u *Slobodi* u travnju i svibnju 1879. kreće u rusofilskom smjeru. Starčevićovo rusofilstvo slabi 1889., kad kritizira rusku diplomaciju zato što vodi neprijateljsku politiku prema Velikoj Britaniji, a ne Njemačkoj. Oštro je kritizirao i despotizam Aleksandra III. I vanjsku i unutarnju politiku Rusije određivao je car, pa je Starčević vidio da su njegove nade u osloboditeljsku misiju Rusije neopravdane. Usp. M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, 368.-375., 538.-563.; J. TURKALJ, *Pravaški pokret*, 64.-78.

¹⁸ “Dnevna pitanja”, *Sloboda*, 22. 5. 1881., 61.

je pripisivao više strahu što bi se moglo dogoditi u budućnosti, nego zlu koje se dogodilo. No nipošto se nije složio s dopisnikom *Slobode* iz Peterburga, koji je u svojim "Listovima iz Rusije" pojednostavio društvene prilike i odnose u Rusiji i sveo ih na dvije sukobljene strane: s jedne konzervativce i slavenofile, a s druge liberalnu struju koju čine "ruski Njemci, ruski Židovi, propali aristokrati i neki činovnici". Ovi posljednji agitiraju među studentskom omladinom, predstavljaju snage u kojima dopisnik *Slobode* prepoznaje struje koje se bore za demokraciju i parlamentarizam, "kojino vode agitaciju za absolutnu demokraciju, tj. za komunizam". Stav slavenofila da ove treba "u Sibir", "pak onda mir", očito nije bio previše mrzak dopisniku *Slobode*.¹⁹ "Koreniti Rusi" (tj. slavenofili) ne žele varati svoj narod i uvoditi fiktivnu slobodu, nego se žele čuvati "gnjilog Zapada". To je velika misija koju su stavili pred sebe, a kako njihovi protivnici imaju suprotne političke ambicije, dopisnik *Slobode* vidi u njima izvor svih sukoba u Rusiji. Iako je "Listove iz Rusije" uredništvo *Slobode* objavljivalo u cjelini, redovito ih je popratilo nekim komentarom i podvrglo kritici, posebno kad su u pitanju ustavne slobode i demokratska preobrazba, "koja prije ili poslije mora i Rusijom zavladatai".²⁰

Vrlo je oštro ove krajnje konzervativne nazore dopisnika o ustavnim slobodama i demokraciji kritizirao i Ante Starčević. Nije osporio plemenitost dopisnika, ali je smatrao "kano da su okeržljavili u zraku u kojemu su". Tu je upotrijebio i onu svoju čuvenu usporedbu o "mudrijašu" koji ne razumije gospodu koja leže na perju, jer je stavio jedno pero na dasku, pa kad je vidio da je na jednom peru tako tvrdo, pomislio je kako onda mora biti tvrdo na mnogo njih. Položaj ruskoga seljaka, za koji dopisnik *Slobode* optužuje Židove i Nijemce, Starčević je vidio kao posljedicu općega stanja u ruskome društvu u kojemu je nepostojanje ustavnih i demokratskih sloboda temeljni kamen. Uostalom, ističe da nisu izrabljivači samo Židovi i Nijemci, a kako je ruski narod neobrazovan, jer nema demokratski sustav, može biti predmet izrabljivanja. "Za svakoga Židova i Nemca koji izrabljuje narod Škotski mi ćemo Rusom dati našu glavu. U obće samo herdjave, samo zaslužnjene narode izrabljuju Židovi i Nemci i svatko drugi." Starčević smatra da su društveni problemi u Carskoj Rusiji tako duboki da tu državu mogu spasiti samo temeljite demokratske reforme. Siguran je "da Aleksandar III mora ili popustiti, ili doživiti a ne preživiti drugo, povećano izdanje događaja od 13. ožujka o.g."²¹

Iako je bio uvjereni politički protivnik panslavista u Rusiji, znao je osporavati pravo mađarskim glasilima da ih kritiziraju za nevolje Židova. "Jesu li panslavi svi oni Magjari koji podmuklo reže na Židove, pa će ih u prigodi porobiti i podaviti koji neuteku?" pitao je Starčević.²² Kad je grof Dmitrij Andrejevič Tolstoj, bivši ministar prosvjete, predsjednik Akademije znanosti u Peterburgu i pisac brojnih povijesnih djela, u svibnju 1882. naslijedio Ignjatijeva kao mini-

¹⁹ "Listovi iz Rusije", *Sloboda*, 8. 6. 1881., 68.

²⁰ "Listovi iz Rusije", *Sloboda*, 13. 11. 1881., 136.

²¹ "Dnevna pitanja", *Sloboda*, 2. 12. 1881., 144.

²² "Dnevna pitanja", *Sloboda*, 12. 6. 1881., 70.

star unutarnjih poslova, izdao je naredbu po kojoj drži odgovornim namjesnike okružja za izgrede protiv Židova, s tim da ih se obveže da odmah, čim uoče opasnost, pozovu vojsku u pomoć. Starčević nije vjerovao da je Tolstoj izdao takvu naredbu, jer je smatrao da ona ne može donijeti nikakvoga korisnog ploda. "To zaudara po vojničkom spremanju", tumačio je krajnju svrhu naredbe ako je i donesena. Imao je jedan, po njegovu mišljenju, daleko jeftiniji i sigurniji prijedlog. "Ako g. Tolstoju sbilja stoji da Židovi ne budu uznemiravani - a mi verujemo da mu stoji do toga - on je mogao tu sverhu i lakše, i potpunije, i bez svakoga troška i bez najmanje nepravilnosti postignuti. Kako drugačije da je postigne? Tako da svu odgovornost za izgrede proti Židovom svali na biškupce i na arhimandrite, odnosno na igumane. Mi se tu ne šalimo nego u svoj ozbiljnosti govorimo."²³ Starčević se tu pozvao na mnoge primjere iz povijesti koji su urodili pozitivnim plodom. No, to je bilo moguće u nekim drugim vremenima, pa je možda i ovo jedan od primjera koji pokazuje da on nije imao dara za praktičnu politiku.

Starčević je pratio novinske izvještaje o antisemitskim pokretima i u Mađarskoj. Da izrazi svoj stav o antisemitizmu u Mađarskoj, poslužio se interpelacijom vođe mađarskih antisemita G. Istóczyja. Ovaj se naime u ugarskome Saboru žalio da Židovi u Ugarskoj kupuju imanja, da se prevelik broj njih školuje, čime tobože prijete da će Mađarima oteti službu, da Židovi drže financije Ugarske tako da, kad god to požele, mogu ovu državu dovesti do bankrota. Starčević zaključuje: "Nije moguće bistrije dokazat ništetnost Magjarah nego li je dokazana timi istimi navodi. Ako Židovi kupuju imanja, zlo, jer kupiše svu Ungariu, ako idu u škole, zlo, jer oteše Magjarom službe; ako se bave tergovanjem, obrti, zanati, zlo, jer pobraše sav novac Magjarah. Tako vapiju Magjari, i pravo imaju, jer oni uz redke iznimke nisu za ono nijedno, nego samo za trošit tudju muku i konstrušiti se gde ih nitko ne čuje i ne vidi." Ante Starčević, kako to uostalom često čine politički predstavnici mnogih manjih naroda u Monarhiji, upravo zbog iskustva u Njemačkoj i Mađarskoj zamjera Židovima što se toliko trude oko širenja nijemštine i mađarštine. U Hrvatskoj su urednici nekih novina (npr. *Agramer Zeitung*, *Die Draua*) sklonih vladi, a time i središtima moći izvan Hrvatske, bili Židovi. A za tu uslugu "bude se samo zasluga naplatiti. U Hervatah je lepa poslovice koja kaže: kojemu se tko Bogu moli, od onog neka očekiva svoje spasenje."²⁴ Mađarima Starčević predbacuje surovi antisemitizam. Oni, "verni svojemu viteštvu umaraju i noseće Židovke, oni otimlju, posvajaju imetak Židova, i obojke, i ista kaljkala zubih robe, a uništjuju samo ono što ne mogu odneti."²⁵ U tome je vidio i isticao, kao što je već rečeno, i određenu moralnu razliku između antisemitskih zločina koji su se događali u Rusiji i ovih u Ugarskoj, iako je bio načistu: "Teško da Žid nalazi razliku da li mu bačvu pitja Magjar poloče ili joj Rusi dno izbiju pa se ono proljije; da li mu blazinu Rus razpara pa joj vetar perje odnese, ili ju otme

²³ "Dnevna pitanja", *Sloboda*, 9. 7. 1882., 82.

²⁴ "Dnevna pitanja", *Sloboda*, 11. 3. 1881., 30.

²⁵ "Dnevna pitanja", *Sloboda*, 3. 12. 1882., 145.

Magjar, pa na njoj počiva od junačkih dela, itd., da li ga istuče Rus ili Magjar; ... U svakom slučaju on je izbijen, boli ga i izgubio je del svojega imetka.” No, iako je to bitno, Starčević zaključuje: “Dakle, Rus je sbilja zločinac, i to jer je čovek razjaren, besan; a Magjar je smradan, jer sebičan razbojnik, jer otimlje život i imetak iskernjega. A kako Magjari progone i robe Židove poradi njihove vere i pasmine, tako prvom prigodom mogu progoniti i robiti npr. Rumunji Magjare, Nemci Rumunje, itd. poradi njihove vere i pasmine.”²⁶

I pitanje osnove zakona o civilnome braku, kojim se zapravo regulirao brak između kršćana i Židova, Starčević je vidio samo kao primjer na kojem se pokazivala korumpiranost Tiszine vlade. Kad je 17. studenoga 1883. na dnevni red napokon (pripremljen je još 1881.) stavljen “Nacrt zakona koji se tiče braka između Židova i kršćana i u inozemstvu sklopljenih civilnih brakova”, oko njega se povela žestoka borba u ugarskome Saboru. Prijedlog zakona predložila je vlada Kalmana Tisze, a u ime kabineta predstavio ju je ministar pravde dr. Teodor Pauler. Svrhu zakona ministar je objasnio s jedne strane potrebom da se ukloni anomalija koja je priječila potpunu jednakost građana bez obzira na vjeroispovijest, a s druge da se na ovaj način prospješi asimilacijski proces Židova. Dakle, u ovom prijedlogu vlada nije gledala samo to da se tim zakonom stvori formalna pretpostavka za sklapanje civilnoga braka između Židova i kršćana. Ona je na brak između Židova i kršćana gledala kao na područje na kojem se asimilacija Židova može najsigurnije i najpostojanije provesti. Upravo je to, uz građansku jednakost, kao bitnu svrhu podnošenja zakonskoga prijedloga u ime vlade istaknuo ministar pravde dr. Pauler.²⁷ Uz to je zakonski prijedlog predviđao da djeca rođena u mješovitom braku moraju biti kršćani. Tri su grupe stajale protiv ovoga zakonskog prijedloga: opoziciji u okviru Nezavisne stranke on nije išao dovoljno daleko, jer je ona tražila uvođenje civilnoga braka; antisemitska grupa oko G. Istóczyja bila je protiv prijedloga jer je on uklanjao posljednji ostatak pravne nejednakosti Židova; odlučujući je utjecaj ipak imala aristokracija i napose visoko svećenstvo, koji su imali virilno pravo glasa. To su bili dostojanstvenici Rimokatoličke i Grčko-pravoslavne crkve, dok su protestantski crkveni dostojanstvenici to pravo stekli tek nakon reforme Gornjega doma 1885. godine. Nakon burnih rasprava Donji dom ugarskoga Sabora prihvatio je prijedlog zakona (31. studenoga 1883.), ali ga je većina u Gornjem domu odbacila (11. prosinca 1883.). Početkom 1884. Donji je dom prijedlog u gotovo neizmijenjenom obliku ponovno poslao na prihvaćanje Gornjem domu, ali ga je velikaška kuća opet odbacila (12. siječnja 1884.). Time se ova zakonska inicijativa izjalovila i ponovno je aktualizirana tek nakon jednoga desetljeća. Ugarske je biskupe u njihovim zahtjevima i otporu podupro i papa Lav XIII., koji je u svojem pismu kralju u listopadu

²⁶ *Isto.*

²⁷ R. FISCHER, *n. dj.*, 52. Zanimljivo je da je isti ministar, dr. T. Pauler, vjerovao da Židovi zaista uzimaju krv kršćana za svoje pashalne potrebe. Vidi *Encyclopaedia judaica*, 2. izdanje, sv. 19., 735.

1883. očitovao žalost zbog namjeravane pravne promjene glede braka.²⁸ Nakon ovoga neuspjeha kralj je, na prijedlog ugarskoga premijera, pozvao k sebi *ad audiendum verbum* dva istaknuta velikaša. Rezultat svega bio je da je Donji dom 6. veljače 1884. povukao zakonsku osnovu “do zgodnijeg vremena”, koje je potrajalo, kako rekosmo, cijelo desetljeće.²⁹

U svojim komentarima Starčević je isticao da je vlada pokrenula ovu zakonsku inicijativu “zato jer će joj taj zakon novacah dati”, ali je i u prvom i u drugom neuspjehu da se zakon usvoji zapravo nazirao želju vlade da se problem odugovlači, da “Židovi još više troše mažuć propale šljivare neka glasuju za osnovu”.³⁰ Budući da je zakon predviđao da djeca iz mješovitog braka budu kršćani, Starčević je tu odredbu i sve u vezi s njom smatrao nepravednom prema Židovima. “Doista, retki su ljudi koji će pod moraš duševnosti pristati da oni budu jedne, a detca druge vere. Ako su za svoju, oni će hteti da i detca nju slede, ako li su za drugu, oni će i sami nju prigerliti. Za pojedine iznimke nije vredno graditi zakon koji milione dušah vredja.”³¹

U cijeloj ovoj “halabuci” Starčević je vidio u prvom redu politiku. Vjera je tu sasvim sporedna stvar. Protiv zakona su mnogi i iz različitih razloga: neki velikaši “vide da je Ungaria dozrela za propast i misle da će propast ukloniti ako uklone ovu vladu i ovaj sustav”; drugi pak zato što ne žele da im se “kerv pomeša sa stranjskom, preziranom kervju”; treći opet jer ne žele da im unuk “kao sin Židovke izgubi npr. čast komornika”; neki pak jer se boje da će im kćeri “ostati sedilicom, jer će mnogi velikaši tražiti bogate Židovke”. “A koji su Židovi proti toj osnovi?” Po mišljenju Ante Starčevića, “svi pametnii i poštenii”, iako ih ne mora u tome uvijek voditi vjerski ideal, jer bi im mađarski velikaši oteli bogate Židovke. Starčević je u Židovima vidio marljiv, radin, štedljiv narod. To je ilustrirao na primjeru. Ako nekom mađarskom grofu djevojka donese npr. 100 000 forinti, “po svoj prilici on bi bio taj novac kroz nekoliko godina bez prave koristi potrošio. A da bude one novce dobio siromašan, marljiv i pametan Žid, on bi bio detcu dobro odgojio, i u stanovito vreme onu glavnicu podvostručio, možda podesetorostručio.”³²

Starčević o procesu u Nyiregyházi i slučaju u Tisza-Eszláru

Ovdje ćemo se posebno osvrnuti na stav Ante Starčevića o parnici u Nyiregyházi u vezi sa slučajem u Tisza-Eszláru. Evo najprije ukratko osnovnih detalja. Četrnaestogodišnju djevojčicu Eszter Solymosi gazdarica je poslala u susjedno selo da kupi boje. Djevojčica je otišla, ali se nije vratila. Majka i njezina sestra tražile su je taj dan, ali bez uspjeha. No dogodilo se da je Samuel

²⁸ R. FISCHER, *n. dj.*, 51.-56.

²⁹ *Korespondencija Rački - Strossmayer*, knjiga treća, Zagreb 1930., 111., bilješka 2.

³⁰ “Zagreb, 18. siečnja”, *Sloboda*, 22. 1. 1884., 18.

³¹ “Zagreb, 24. siečnja”, *Sloboda*, 24. 1. 1884., 20.

³² *Isto*.

Scharf, petogodišnji sin poslužitelja u sinagogi Josipa Scharfa, među prijateljima pričao da je njegov otac odveo Eszter u sinagogu i da joj je tamo jedan službenik prerezao vrat. Tu je priču ispričao i nekim gospođama koje su ga častile šećerom. Majka nesretne djevojčice, koja je najprije išla gatarama da joj kažu gdje joj je kći, prijavila je načelniku Tisza-Eszlára priču maloga Samuela, a onda izjavila da joj je Bog objavio da su joj Židovi ubili kćer. O tome su uskoro počele pisati mnoge novine i izvan Ugarske. U Njemačkoj je za nju kao udovicu sa šestoro djece skupljana i novčana pomoć. Županijske su vlasti naredile istragu. Istražni sudac Joszef Bary započeo je s radom 19. svibnja i već 22. svibnja pritvoreno je 11 osoba, a četiri su se branile sa slobode. U istražnome razdoblju, 20. srpnja 1882., Salamon Schwarz, "koljić" u sinagogi, sam se prijavio i rekao da je on ubio djevojčicu – ona mu se naime narugala i on ju je nesretno tako udario da je odmah pala mrtva. Poslije ju je odnio najprije u stog sijena, a onda bacio u Tisu. Htio je naime, kao stariji čovjek, svu krivnju preuzeti na sebe jer je vidio da je progon postao veoma ozbiljan. Glavni svjedok optužbe bio je Moriz Scharf, drugi sin poslužitelja u sinagogi Josipa Scharfa. On je u istrazi najprije rekao da ništa ne zna. No, kako je bio smješten kod povjerenika redarstva Recskoga i kako ga je ispitivao sudbeni pisar Koloman Peczely, bivši robijaš osuđen za ubojstvo i razna nasilja na 15 godina robije, pod batinama je pripreman za glavnoga svjedoka priče koja je zaokupljala velik dio svjetske javnosti: svjedočio je da je njegov otac doveo u njihovu kuću malu Eszter, da ju je odatle u sinagogu odveo jedan židovski prosjak, da joj je tamo nožem prerezao vrat Salamon Schwarz dok su je druga dva Židova držala i hvatala krv koja je polako tekla; da je on sve to vidio kroz ključanicu sinagoge, da se vratio kući i rekao roditeljima što je vidio, a oni su mu rekli neka šuti. U suočavanju s ocem na sudu, Moriz je potvrdio kako je ocu rekao da je djevojka pronađena, pa se vidjelo da je ova priča o gledanju kroz ključanicu izmišljena. Priznao je i da mu roditelji nisu branili da govori o umorstvu, što i opet pokazuje da su ljudi bili nevini. Predsjednik suda prekinuo je taj razgovor, a mali je Scharf vikao da on "ne želi biti Židov, jerbo Židovi nisu nikakvi Magjari". Priznao je i to da je rekao jednom od svjedoka, debrecinskom povjereniku sigurnosti Barczyju: "Ako smijem govoriti istinu, onda nisam ništa vidio", a zanijekao da je to rekao istražnom sucu. No, sve to nije bilo u zapisniku nadobudnog Baryja. Nakon nekoliko mjeseci pronađen je leš male Eszter. Iako je voda već učinila svoje, vještaci iz državnoga zdravstvenog zavoda potvrdili su da se radi o lešu nestale djevojčice na kojem nije bilo tragova nikakvog klanja. No Eszterina je majka tvrdila da to nije njezina kći, iako je na lešu bila njezina odjeća. Istražni je sudac otkriveni leš registrirao kao neki sasvim novi slučaj. On je općenito od prvoga trenutka vodio istragu tako da se pokaže da se radi o obrednom umorstvu. Okrivljene je ispitivao bez svjedoka, nije im dao da poslije zapisnik ni pročitaju, vikao je: "To je neizmjerana bezobraznost! Zar vi meni ne vjerujete!?" Bary je i tijekom suđenja pokušao dovesti nove svjedoke optužbe, ali mu je obrana osporila to pravo, što je predsjednik suda prihvatio. Obrana je uspjela dokazati da je Moriz Scharf nevjerodostojan svjedok ili, kako je rekao glavni odvjetnik obrane Karoly Eötvös, "županijski svjedok" (suprotstavljajući

taj pojam pojmu “krunski svjedok”), pokazujući time da je svjedočenje naučeno pod batinama. U jednom je trenutku zatražio predsjednika suda neka zamoli svjedoka da svoju priču “otpjeva u stihovima”. Na sudu je i Salamon Schwarz opozvao svoje priznanje dano prije i rekao da se na to priznanje odlučio da spasi ostale optuženike znajući da su nevini. Kad je vidio da se radi o besmislenoj optužbi, uz obranu je stao i zamjenik državnoga odvjetnika Ede Szezfert pretvorivši se u velikog protivnika optužnice koju je trebao zastupati i braniti. U vrijeme procesa bilo je velikih sukoba, svađa, vrijeđanja i pljuvanja. Međunarodna židovska organizacija pratila je tijekom istrage i suđenja te materijalno i moralno pomagala optuženicima. Nakon provedenog postupka sud je oslobodio sve optužene.³³

Kao što se vidi i iz ovoga opisa, nesretni slučaj male Eszter Solymosi doveo je do kolektivne psihoze u kojoj je dvadesetak nevinih Židova bilo optuženo za ritualno umorstvo ili za njegovo potpomaganje. Moriz je, nakon početnog negiranja da bilo što zna, poslije nasilnim metodama pretvoren u glavnoga svjedoka optužbe. Glavni optuživač bio je saborski zastupnik Ónody, a mjesni katolički župnik podupro je priču člankom u kojem se optužuje Židove za ritualno umorstvo. Optužnica je svedena na pitanje sasvim vjerskoga karaktera, što je samo po sebi bilo apsurdno. No oko slučaja su se podijelili i visoki dužnosnici u Ugarskoj: premijer Tisza nije vjerovao u optužnicu, ali se ipak nije miješao u poslove suda i dopustio je pokretanje procesa iz političkih razloga. Ministar pravosuđa dr. Teodor (Tivadar) Pauler, naprotiv, vjerovao je kako Židovi uzimaju kršćansku krv za ritualne, pashalne potrebe. Glavni državni tužitelj Sandor Kozma odbacivao je to kao nedostojno i protivio se optužbi. Njegov pomoćnik Ede Szezfert, koji je sudjelovao u parnici kao tužitelj, također se protivio optužnici. Obrana je povjerena skupini pravnika pod vodstvom poznatoga političara Nezavisne stranke Károlyja Eötvösa.³⁴ “Veliki proces”, kako je nazivan, započeo je 19. lipnja 1883. na sudu u Nyiregyházi, a završio je 3. kolovoza 1883. oslobođanjem svih optuženih. Optužba koja je počivala na spekulacijama raspala se sama po sebi kad se dokazalo da su iskazi Moriza Scharfa, glavnoga svjedoka optužbe, iznuđeni represivnim mjerama. Nakon takvog ishoda na sudu, antisemitski krugovi pooštrili su svoje napade. Svi su ne-antisemiti u njihovim napadima predstavljani kao “filo – ili bolje rečeno Trinkgeldsemiti”.³⁵

No, iako je antisemitizam u ovom procesu na sudu doživio poraz, značenje ove afere za ugarski antisemitski pokret iznimno je važno. Vođe antisemita manji su značaj pridavali samoj presudi nego senzaciji i emocijama. Győző Istóczy, politički vođa antisemita toga vremena, ustvrdio je u svom osvrtu: “Sad je to već očito za svakoga, da zacijelo postoji židovsko pitanje, i to u njegovoj

³³ Detalji s procesa i oko njega izneseni su prema pisanju *Obzora*, koji je prenosio vijesti prema *Pester Lloyd*u.

³⁴ *Encyclopaedia judaica*, 2. izdanje, sv. 19., 735.

³⁵ R. FISCHER, *n. dj.*, 46.

najakutnijoj formi. A kao dokaz toga bio je nužan ponajviše eslarski proces.”³⁶ Nije dugo trebalo čekati reakciju na odluku suda. Uslijedili su izgredi koji su zahvatili velike dijelove zemlje. Na vijest da su neki od optuženika (obitelj Scharf koja je došla po sina) odsjeli u jednom budimpeštanskom svratištu, došlo je pred svratište nekoliko stotina ljudi. Pod parolom “*Živio Istóczy*” napadnute su i opljačkane židovske radnje i kavane. Nemiri su poput požara zahvatili i provinciju: 31 od 63 županije i 84 općinska mjesta zahvaćeni su izgredima. Centar nemira, i po broju izgreda i po radikalizmu, bile su županije Somogy i Zala. Skupine od više stotina ljudi išle su sustavno od mjesta do mjesta uništavajući židovske kuće i stanove i progoneći njihovo stanovništvo.³⁷

Kako je nesretni slučaj u Tisza-Eszláru bio povod čestim i žestokim anti-semitskim izgredima najprije u Pešti i Požunu, a onda i u drugim mjestima, Starčević je okrivio Mađare da su iskoristili taj slučaj da opljačkaju Židove, da za osiguranje minimuma egzistencijalne sigurnosti moraju pribjegavati mitu, “praktičnim dokazi, jedinim koje Magjarom vrede”. I odugovlačenje s otvaranjem procesa Starčević je pripisao korumpiranosti mađarskih vlasti. U prikazu zlodjela izgrednika protiv Židova u Tisza-Eszláru bio je precizan u osudi zbog pljačke, kao i nasilja u istražnome postupku: “Sve pokretnine synagoge, sve pokućstvo okrivljenikah: prozori, stupi, vrata, ako je bio koj čavao, sve je dobio noge i prešlo Magjarom... Kažu da mađarski zakoni ne znadu za bičevanje. Nu kako je to da je neki okrivljenik bio tako izmercvaren da se nije mogao ni maknuti.” Takvi postupci potvrđuju njegovo čvrsto uvjerenje: “U Ugarskoj ili nema zakonah ili nema oblastih, ili što je najverojatnije, neima ni zakonah ni oblastih.” Upravo oni koji su najviše trebali paziti na poštovanje zakona, vlasti, najviše su ga kršile. Odugovlačenje s otvaranjem sudskoga postupka Starčević je pripisivao korumpiranosti mađarskih vlasti na svim razinama, koje su htjele unovčiti ovu nesreću. “Tko bi znao kazati koliko su stotinah tisućah forintih Židovi već do sada potrošili.”³⁸

I kad je sud počeo, Starčević je smatrao da je od samoga početka u pristupu sve postavljeno pogrešno i da je vrijedno osude. Pomno je pratio tisak koji je pisao o tom sudu. U mađarskim poluslužbenim novinama pojavila se vijest da su i mađarska vlada i sudski organi vlasti uvjereni da su okrivljenici nedužni, tj. da su smatrali nemogućim optužbu da su Židovi ubili malu Eszter radi obrednih vjerskih potreba, ali su unatoč tomu i vlada i sudske oblasti dopustile pokretanje parnice da udovolje “javnom mnjenju”. Starčević je ovu okolnost uzeo kao primjer na kojem se potvrđuje kakvo bezakonje vlada u Ugarskoj. I vlada i državno odvjetništvo narušavaju svojim stavom slobodu sudstva jer si uzimaju za pravo “optuženike službeno proglasiti nekrivimi prije nego se parba doverši”. Iz toga je logično slijedila druga Starčevićeva kritika: “Kad Vlada i državno odvetništvo smatraju obtuženike nekrivimi: zašto su ih više od godinu danah napastovali, progonili, mučili, pa to i danas rade? Iztraživati, zatvarati, pred

³⁶ *Isto*.

³⁷ *Isto*, 74.

³⁸ “Dnevna pitanja”, *Sloboda*, 3. 9. 1882., 106.

sud staviti ljude koje se derži za nekrive! Gde je što takova izvan Ungarie magjarske.” Budući da su mađarske vlasti na raznim razinama morale popustiti “javnom mnenju”, Starčevićeva je kritika bila veoma oštra: “Na taj način, koga god okrivi ‘javno mnenje’ magjarsko, bio on nekriv kako mu drago, on mora biti progonjen, zatvoren, mučen, mora doći pred sud. Gde je tu iskra ikakova državna života, za nereći pravice? Kod Patagonacah toga doista neima.”³⁹ Starčević je u kritici pristupu ovom slučaju od samoga početka ukazao na bit problema koji je doista poslije uzrokovao nove velike antižidovske neredе u Ugarskoj. On je upozoravao da sud nije uzimao u obzir i istraživao žrtvu, nestanak male Eszter. Sud je od početka postavljen na pogrešnom temelju. Dokazivalo se da jest ili da nije počinjeno ubojstvo iz tobožnjih vjerskih pobuda, da je djevojka ubijena za obredne pashalne potrebe da bi se upotrijebila njezina krv. U svom sarkastičnom stilu Starčević je pisao: “Ili su možda Židovi devojku umorili poradi česa drugoga: poradi politike, jer se Ester s njimi tukla; poradi osvete; za da ju porobe kakono su Magjari lani poumarali nekoliko golorukih Hervatah za otet im dronjke i nekoliko forintih? O tom kojem uzroku do sada nije ni govora bilo.” Upravo zbog postavljanja parnice na vjerski temelj Starčević je smatrao taj sud sramotnim i vrijednim svake osude: “Tko god veruje da Židovi za verozakonske sverhe netrebaju keršćanske kervi, taj bezuветno mora obtuženike Tisza-Eslarske nekrivim smatrati. Tomu zaključku nemože uteći ni magjarska vlada, ni magjarsko državno odvetništvo. Dakle, te su obe oblasti svestno, u podpunu znanju da krivo rade, nedužnim i nekrivim ljudem strašne neprilike zadale.”⁴⁰ Starčević o procesu zauzima jasan stav. Glavni problem cijeloga slučaja vidio je u tome što je istraga povjerena sucu Baryju, koji je Židove zapravo unaprijed smatrao krivima, što je kao istražni sudac krajnje nekorektno vodio istragu: ispitivao je osumnjičenike sam, bez svjedoka; optuženicima nije dao da pročitaju zapisnik svojih izjava; pomoćnik istražnoga suca, sudbeni pisar, osuđeni je ubojica i kriminalac; uza sve to priznanja su dobivena očito i nasilnim metodama. Iako je citat malo duži, čini nam se ipak prikladnije citirati samoga Starčevića: “Sbilja, što da se reče o magjarskoj Ungarii, kad se vidi da je državno odvetništvo uvek one Židove deržalo za nekrive, a itako da je proti njima iztragu vodio i izveo sudac koj je Židove za krive, za umoritelje devojke uzeo? Pače, prem je državno odvetništvo na početku konačne razprave, ovoga sudca nemilo ukorilo i po nekoj način obsudilo, itako, dok se je prijavilo novo svedočanstvo, za razprave konačne, sud je upravo njemu poverio preslušanje toga svedoka, pa ga je opozvao nakon dugotrajnog većanja o prigovorih i prosvedu braniteljah i državnog odvetništva. A što na to, da je sudac-istražitelj sam vodio zapisnike o istragi; da ih okrivljenikom ni svedokom nije dao čitati; da je sudbeni pisar, pomoćnik onoga sudca, 12 godinah odsedio u tamnici poradi umorstva; da se obtuženikah i svedokah tuži na bičevanje na koje da ih je sudac stavio?”⁴¹

³⁹ “Magjarsko pravosudje”, *Sloboda*, 6. 7. 1883., 80.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ *Isto*.

Starčević je odbacivao svaku mogućnost da bi Židovi trebali krv kršćana radi vjerskih obreda. Ali, oduvijek je među svim ljudima bilo i onih koji su vjerovali i u čarolije, pa takvih ljudi, po njegovu mišljenju, vjerojatno ima i među Židovima. Ako je koji Židov i ubio kojeg kršćanina, učinjeno je to “samo u sverhu čarolije. Verozakon, po našem dosadanjem osvedočenju tu ništa neima.” I konkretni slučaj u Tisza-Eszláru Starčeviću je argument za osudu mađarskoga pravosuđa što zbog iskaza jednoga židovskog mladića čije je svjedočenje itekako upitno – za koga se nije (u vrijeme kad je Starčević pisao tekst) utvrdilo je li uopće mogao vidjeti ono što je tvrdio da je vidio budući da je imao vrlo slab vid – ljude dovodi u životnu opasnost. Kako je glavni svjedok optužbe bio mladi Židov, koji je svjedočio da je počinjeno ritualno umorstvo te je time slučaj postao izvanrednim, trebao je, po Starčevićevu mišljenju, za izvanredni slučaj i izvanredni postupak. On je smatrao da je mađarska vlada trebala osnovati jedno ili više izvanrednih povjerenstava sastavljenih od stručnih i poštenih ljudi, u kojima bi morao biti i jedan ugledniji Židov. Uz to se okrivljenike, svjedoke i zatvorenike moralo osigurati od svakog nasilja: “jednom rečju ona je imala iztragu tako obaviti dati, da postupku ni zloba nebi mogla prigovoriti”. Redoviti službenici upali su u strančarstvo kojemu nisu mogli odoljeti. Istraga je vođena metodama koje nisu isključivale ni bičevanje (no ni Starčević ne vjeruje da ga je baš bilo u mjeri u kojoj ga optuženici navode), pod kojim su optuženici od straha priznavali sve što se od njih tražilo, da bi poslije poricali jer im nije dano da vide zapisnik.⁴² Starčevićeve su simpatije na strani optuženih, ali ne samo zato što mu postupci istražnih vlasti pružaju zgodnu priliku za kritiku mađarskoga sudstva. On skreće pozornost na sitnice koje su optuženi morali znati nakon 15 mjeseci. Pita ih se “ne samo mesec, dan meseca, dan tjedna: ponedjeljak, utorak itd, dan i noć prie ili posle podne, prie ili posle ponoći, nego i uru, i da li biaše tiho ili vetrovito, vedro ili oblačno, mesečina ili pomračina, itd”. Na temelju vijesti sa suda koje su se mogle pročitati po novinama, Starčević nije odbacivao mogućnost da je djevojka možda i ubijena, ali je isključivao vjerski motiv. Optužnica je pak tako široko zahvatila sve židovsko stanovništvo u mjestu, bila je toliko nelogična i proturječna, po mišljenju Starčevića, da je skupina ljudi koji su bili optuženi za ubojstvo, ili ona koja je bila optužena za podmetanje leša, morala biti oslobođena ako je druga kriva. Smatrao je da je značenje ove parnice predimenzionirano time što nije svedena na gole činjenice, nestanak djevojke, nego na ritualno umorstvo. U skladu s tim svojim logičnim stavom Starčević je pisao: “Iz cela ova postupka vidi se da Magjari ne razume ove parbe. Tu se ne radi o zločinu makar redku, ne može se reći: medju Židovi kako i mjedju drugimi ima zlih ljudi. Jer ako Židovi po svojem verozakonu trebaju kerstjanske kervi, oni su u toj potreboći svi jednaki, ter što su nekoji možda učinili u Tisza-Eszláru, to radiše, rade i raditi će oni svi i drugde. Ako se to dokaže, tko može zahtevati da kerstjani dadu Židovom ikakova prava u svojih zemljah? Pače, nemora li svaki kerstjanin zahtevati da svi Židovi budu izmedju njih i iz blizine proterani?” Upravo zato

⁴² “Sušak, 20. srpnja”, *Sloboda*, 20. 7. 1883., 86.

što je sud krenuo tim putom utvrđivanja ili odbacivanja ritualnog umorstva, Starčević se pita: “Kakav mora biti posledak” ovakvog sudskog postupka “koj se može samo magjarskim zvati”? Svjestan je dalekosežnosti rezultata tako postavljene parnice: “On (posledak) mora biti jedan od ovih dvajuh: ili nebudu osudjeni ljudi koji su sbilja krivi, pa Židovi, bez straha budu mogli kerstjane klati; ili budu osudjeni ljudi sbilja nekrivi, pa tada jao Židovom u svoj Europi, kod svih kerstjanah. Eto koliku znamenitost ima ta parba.” Starčević nije propustio priliku da s ovom zgodom poveže i uz nju podsjeti čitatelje *Slobode* na ubojstvo iz 1882. “gde no nekoliko magjarskih selah umori nekoliko golorukih Hervatah, za dobiti njihovu opravu i novacah.”⁴³ Oba ova primjera, s tom razlikom što je u slučaju male Eszter vidio dalekosežnije posljedice, Ante Starčević iskoristio je da pokaže kako je mađarsko sudstvo nesposobno, nedoraslo, pristrano, u krajnjoj liniji kako Ugarska kao država nema budućnosti pod dominacijom Mađara. Zato ističe da on nije ni prijatelj ni neprijatelj Mađara. Njemu “do njih stoji ni više ni manje nego njimi do Hervatah. Nu neka se ne čude kad nastane ono bez česa se moglo i moralo biti: kad se nad njimi stegne mreža, koju su oni sami spleli, i u koju su se sami dali.”⁴⁴

Oslobađajuća presuda poslužila je Starčeviću da potvrdi ispravnost svoga viđenja i pristupa toj nesvakidašnjoj parnici: nije istraživan, kako je već rečeno, nestanak nesretne djevojčice, nego je parnica postavljena na vjerski temelj. U tome je vidio i temeljnu pogrešku državnoga odvjetnika, što je cijeli slučaj učinilo pravno nemogućim i vrlo zapaljivim. Pomoćnik državnoga odvjetnika je “ostavio predmet parbe, pa se dao u metafiziku”. Starčević taj pristup ironično svodi na pitanje koje je postalo glavno pitanje na sudu: “Da li Židovi za uzkr-sne mlince trebaju kerstjanske kervi?” Budući da je Salomon Schwarz, kako je već istaknuto, najprije priznao a onda porekao priznanje da je nesretno udario i tako ubio malu Eszter kad mu se ona narugala, a zatim je bacio u Tisu, Starčević je držao da se trebalo time pozabaviti, a ne koncentrirati se na apsurdno ritualno umorstvo i njega dokazivati ili pobijati. Schwarz je priznao ubojstvo želeći preuzeti svu odgovornost samo na sebe kao starca da bi spasio druge optužene. Presudu je Starčević iskoristio da napadne mađarsko pravosuđe, Ugarsku, mađarsku državnu ideju. Citirao je poluslužbeni mađarski *Pester Lloyd* i povezao s parnicom u Tisza-Eszláru: *Pester Lloyd* je “nasekao da magjarski javni papiri, u savezu sa parbom Tisza-Eszlára padaju na burzah. Time je ovaj list kazao osvedočenje magjarske vlade, osvedočenje koje glasi ovako: ako budu Židovi Tisza-Eszlára osudjeni, Židovi će napeti magjarske financije tako da za koj mesec nebude se znati za Magjare i za Magjariu. Tu su istinu mnogi nagadjali; danas o njoj nitko ne može dvojiti. Unagira je u zakupu Židovah, dok Židovi hoće dotle stoji gospodstvo Magjarah, a Židovi gledaju samo za se.”⁴⁵

⁴³ Radi se o krvoproliću u Dombóvaru, kada je u sukobu hrvatskih pružnih radnika i mađarskih seljaka ubijeno 35 Hrvata. Vidi Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., 112.-113.

⁴⁴ “Sušak, 22. srpnja”, uvodni članak, *Sloboda*, 22. 7. 1883., 87.

⁴⁵ “Sušak, 5. kolovoza”, *Sloboda*, 5. 8. 1883., 93.

Za teške izgrede u Pešti, koji su povezani s oslobađajućom presudom u parnici, Ante Starčević osudio je izgrednike, ali je smatrao da je tome bitno pridonio i Josip Scharf svojim nesmotrenim dolaskom po sina u Peštu, gdje je bio smješten u jednoj vojarni. Novine su najavile dolazak člana obitelji Scharf u Peštu,⁴⁶ pa je dio građanstva to shvatio kao provokaciju. I Starčević se složio s tim: "... to je naravska posledica bezobraznosti kojom se Židovi ponašale. Šarfi su mogli doći u Peštu bez-da novine njihov dolazak kao slavje proglaše... Mi se čudimo da ono občinstvo nije izprašilo čerčkare oko 'P.L' i drugove zaštitnike im", pisao je.⁴⁷ Prema Starčevićevu uvjerenju, ovakvi izgredi posljedica su politike mađarske vlade: "Družba Magjarah, koja ima javnu vlast u šakah, dala je Židovom sebe i Ungariu." Oni su nemoćni bilo što učiniti, što pokazuje i parnica u Tisza-Eszláru. I zato će "Židovi perušati Ungariu dokle god budu mogli, to će reći dokle god u toj zemlji bude današnje javno stanje, današnji oblastnici, uključiv sabor i vladu". Svi ovi događaji, neredi, izgredi pokazuju da Ugarska nije država reda, da nema budućnosti, pa Starčević izvodi dalekosežne zaključke: Ugarska, uz prevlast Mađara u njoj, ne može biti drugačija. Ako ovo stanje potraje, "Rumunji Ungarie i Erdelja na Bukurešt, Slovaci i Rusi Ungarie na Petrograd itd. mogu punim pravom, i moraju prizvati. Ne bude li do toga došlo, ovi će narodi svakoga izvanjskog neprijatelja Magjarah kao svojeg spasitelja primiti."⁴⁸

U isto su vrijeme i u Beču izbili antižidovski nemiri koji nisu imali nikakve veze s ovima u Pešti. Ante Starčević smatrao ih je za "praisko pletivo". Ali, uspoređujući antisemitske neredi u Beču s onima u Pešti, nalazi u njima razliku: bečki izgrednici nisu krali kao mađarski. Uz to je Starčevićevu prolaznu pohvalu primila i austrijska vlada koja da "nije Židovom prodala ni sebe ni pokrajine"; u Austriji ima zakona i pravice te ovdje "Židovi nemogu bez svake odgovornosti kerstjane klati".⁴⁹

Završetak ovoga članka svakako je najtvrdja optužba Ante Starčevića izrečena na račun Židova, ali ukupno uzevši njegov stav u izvoru koji smo ovdje analizirali, daleko je od toga da bi se mogao nazvati antisemitizmom. Gledajući u cjelini, Starčević je Ugarsku ocjenjivao kao državu koju rastače korupcija, koja nema budućnosti ni prava na budućnost, a ulogu Židova u tome nipošto nije smatrao odlučujućom. Oni su se tu našli ne svojom voljom, kao dodatni čimbenik koji rastače Ugarsku, nego kao moćan, radin, štedljiv narod čiji se utjecaj itekako morao uzeti u obzir.⁵⁰ On je u sustavu države vidio izvor sveg zla, a nipošto u Židovima. Jasno je napade na Židove nazvao "razbojništvom". I zbog takvih napada on je Ugarsku smatrao nemogućom i za život nesposobnom državom budući da sigurnost Židova kao građana mora štititi vojska.

⁴⁶ Nakon svih dramatičnih iskustava koje je doživjela, cijela obitelj Scharf odselila se u Amsterdam.

⁴⁷ "Sušak, 15. kolovoza", uvodni članak, *Sloboda*, 15. 8. 1883., 97.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Isto*.

⁵⁰ "Zagreb, 8. srpnja", *Sloboda*, 8. 7. 1884., 154.

“Ako u svakom Ungarie mestu u kojemu je Židovah vojske mora biti za odbijati razbojništva: koliko tu treba vojske? Nje ni sve ne može tu doteći.”⁵¹

Rezimirajući Starčevićeve stavove o parnici u Tisza-Eszláru, možemo reći sljedeće: on se čudio istrazi, raspravi i presudi u parnici. Po njegovu mišljenju najprije istraga, a onda i parnica, vođene su sasvim pogrešnim načinom. Oslobađajuća je presuda, po njemu, bila štetna za sve: za pravo, pravdu, i napose za Židove kao narod. Da se na sudu i dokazalo da je netko od Židova ubio malu Eszter, to ne bi značilo ništa više nego samo “da ima i Židah, kako i kerstjanah, koji ljude umaraju”. Da su na sudu okrivljeni čak i priznali da su ubili Eszter jer “trebaju kerstjanske kervi za verozakonske sverhe”, i opet se to ne bi moglo generalizirati. “To priznanje vredilo bi samo protiv onim okrivljenikom, a ne protiv ostalim Židovom”, isticao je Starčević. To bi priznanje, po mišljenju Ante Starčevića, imalo istu vrijednost koliko i priznanje onih kršćana koji su spaljeni kao vještice zbog toga što tobože “stoje u obćenju s vragom”. Pa čak kad bi se uzela u obzir i nevjerojatna okolnost da je to istina, ne može se iz toga zaključiti da svi kršćani imaju tako nečasne veze. Istu je logiku Starčević primjenjivao na slučaj u Tisza-Eszláru, gdje su optuženi bili Židovi. Tek kad bi se okrivljenici pozvali “na članke svoje vere koja da zahteva kerstjansku kerv, samo onda bi mogla nastati sumnja o Židovih u obće, pa bi se bilo imalo raditi o uredjenju njih i njihove vere”. Postojanje takvih odredbi u judaizmu potpuno je isključivao, pa je stoga i bio protiv mistificiranja ovoga slučaja.⁵² Na sudu se nisu rješavala bitna pitanja: kako je djevojka nestala i je li netko od okrivljenih počinio ubojstvo? Umjesto toga rješavalo se pitanje vjere, nazora, dakle pitanje koje uopće ne spada na sud. Takav način rješavanja ovoga slučaja, koji se pretvorio u misteriozni, naveo je Antu Starčevića da prihvati vjerodostojnost teze da vlast u Ugarskoj, napose ugarsku vladu, kontroliraju Židovi.⁵³ No on je, kako rekosmo, izvor svega zla vidio u sustavu države, a nipošto u Židovima.

Ante Starčević i Židovi – domaće teme

Odnos Ante Starčevića prema Židovima vidi se i iz njegova stava prema antimadžarskom narodnom pokretu 1883. u Hrvatskoj. Na ovome mjestu nećemo posebno pisati o pokretu 1883. niti o tome koliko je taj pokret bio praćen antisemitskim izgredima. Samom pokretu posvećeno je u hrvatskoj historiografiji dosta pozornosti i napisane su ozbiljne studije i članci. Njegovi su uzroci

⁵¹ “Sušak, 26. kolovoza”, uvod, *Sloboda*, 26. 8. 1883., 102.

⁵² U okviru opširnoga priloga pod naslovom “Povijest u stihovima - pjesme o drugu Titu i još nekim drugovima”, *Gordogan* 11-14, Zagreb, zima-jesen 2007., 106.-337., Branko Matan osvrnuo se i na antisemitizam Ante Starčevića, napose na njegov stav o parnici vezanoj za slučaj u Tisza-Eszláru (str. 129.-133.). Autor osuđuje pisanje hrvatskih novina u toj parnici i zaključuje: “Starčević je barem jasan: on ništa ne skriva, zauzima stranu - najgoru moguću - i bez pretjeranog izmotavanja zagovara antisemitsku propagandu.” Autor je opširno citirao izvode iz nekih Starčevićevih članaka, ali su mu cjelina i bit Starčevićeva mišljenja promaknuli, pa time ni zaključak nije održiv.

⁵³ “Sušak, 9. prosinca”, uvodni članak, *Sloboda*, 9. 12. 1883., 147.

izrazito socijalne naravi: visoki porezi i njihovo nesmiljeno utjerivanje, vrlo često povezano s tajnom podjelom zadruga, zloporabe činovnika, lihvarstvo koje se često pripisivalo Židovima.⁵⁴ Povod nemirima, koji su se pretvorili u politički antimadžarski pokret, dao je arogantni upravitelj financijskoga ravnateljstva Antal Dávid postavljanjem dvojezičnih (s hrvatskim i mađarskim natpisom) grbova na zgrade Ministarstva financija. "Davidov eksces s natpisima prerastao je brzo iz spora oko tumačenja Nagodbe u međunacionalni i međudržavni spor koji je prvi put nakon petnaest godina provođenja Nagodbe ozbiljno uzdrmao temelje dualizma."⁵⁵ Dávidova provokacija stavljanjem dvojezičnih natpisa noću "bila je povod nemirima i demonstracijama koji su poslužili Ugarskoj vladi da suspendira ustav, odgodi sazivanje Hrvatskog sabora... odstrani bana Pejačevića i privremeno prihvati kraljevskog komesara Ramberga. Krajnji cilj bila je nasilna vladavina pod plaštem ustavnosti, a nju je u Hrvatskoj počeo potkraj 1883. ban Khuen-Héderváry"⁵⁶ Afera s grbovima prešla je hrvatske granice, pa i granice Ugarske i Monarhije, jer je postojala opasnost da se pod izlikom zaštite Slavena umiješa Rusija, a isto tako i Turska, koja se nije mogla lako pomiriti s okupacijom Bosne i Hercegovine.⁵⁷ Nemiri i demonstracije zahvatile su gradove: Zagreb (u kojem je u rujnu bilo i antisemitskih ispada), Karlovac, Novu Gradišku, Senj, Sisak, Rumu; potkraj kolovoza i početkom rujna proširili su se na područja Hrvatskoga zagorja, na Zagrebačku podžupaniju (Prigorje i Turopolje). U općinama Bednja, Novi Marof i Velika Gorica bilo je antižidovskih izgređa, dok je u većini nemirima zahvaćenih općina bijes mase bio usmjeren prema činovništvu, mađaronima, Mađarima, trgovcima, ponekom mjesnom župniku koga se smatralo mađaronom. Bila su zahvaćena sela u bivšoj Banskoj krajini, napose kotari Petrinja, Glina, Kostajnica i Dvor, a bijes mase bio je usmjeren prema općinskim činovnicima, napose poreznicima, parosima, učiteljima, pristašama Narodne stranke.⁵⁸

Pokret 1883., iako je mjestimice imao antisemitskih izgređa, pa i pokoje opasno geslo ("Židovi vun", "Hajd na Židove"), u cjelini gledajući nipošto nije imao antisemitski značaj. Antisemitski ispadi u Zagorju i Prigorju "nisu bili organizirani niti su potekli iz nacionalne i vjerske mržnje, nego su bili uglavnom izraz ogorčenja prema pojedincima kao lihvarima, varalicama i eksploatorima". Protužidovska agitacija, prenesena iz Ugarske, nije u Hrvatskoj (osim oko Trakošćana, Ivanca i donekle Zagreba) naišla na ozbiljniji odziv.⁵⁹

Kad su nemiri izbili, kad su se na udaru našli i Židovi, Starčević je odmah istaknuo da su zapravo uvezeni iz Ugarske. Između ostalih i unutarnjih i

⁵⁴ Vidi ponajprije D. PAVLIČEVIĆ, *n. dj.* Knjige koje su i poslije nastajale redovito su doticale i ovu problematiku. Vidi prije svega M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*; J. TURKALJ, *Pravaški pokret*, 212.-222.

⁵⁵ D. PAVLIČEVIĆ, *n. dj.*, 153.

⁵⁶ *Isto*, 158.-159.

⁵⁷ *Isto*.

⁵⁸ *Isto*, 167., 296.-297.

⁵⁹ *Isto*, 195.-196.

vanjskopolitičkih razloga koji su mađarske vlasti natjerali da “tako nedostojno, podmuklo zagrizu u Hervate” jest i parnica u Tisza-Eszláru. “Magjari su se osobito parbom Tisa-Eslara razkrinkali, vide ih i slepci... Dakle, kopercajuć se na žeravi, lahko da su u sdvojenju i proti volji, odtisnuli iskr u Hervatsku.” Pritom jasno naglašava razliku u odnosu na demonstracije u Ugarskoj: u Hrvatskoj demonstranti nisu pljačkali. Jednom uzroku Starčević je osobito pridavao važnost: zaduženosti Ugarske. Mađari su najprije odbijali prihvatiti da plaćaju bilo kakav dug koji je učinila Austrija prije Austro-ugarske nagodbe. No, “samo iz pravičnosti”, ipak su pristali plaćati svake godine za dugove i kamate 30 milijuna forinti. Unatoč tome, napose iz oporbenih krugova, i osobito u vrijeme kriza, znalo se čuti da Ugarska treba otkazati to otplaćivanje. Starčević je isticao kako su Mađari u miru kroz 15 godina napravili više duga nego Austrija od 1848. do 1867., kada je vodila mnoge ratove. Dugovi Mađarske stalno rastu, a prihodi se stalno smanjuju, pa da ljetina 1882. nije bila dobra, misli Starčević, već bi te godine Mađarska proglasila bankrot. Smatrao je da je to samo pitanje vremena, osim ako se ne dogodi kakvo čudo. Starčević zaključuje: “Onim korakom biti će Židovi ošišani; magjarski šljivari biti će rešeni dugovah; hervatskih zakladah, uložene u javne papire bude nestati.” Kao primjer za takvo “rješenje” problema Starčević je naveo Tursku. “Nezaboravljajmo da mađarski izaslanici, pače službenici, u Hervatskoj o nemiru rade”, objašnjava Starčević svoje viđenje uzroka antimadžarskoga pokreta 1883.⁶⁰ I komentator *Slobode*, analizirajući jedan tekst iz *Wiener Allgemeine Zeitung*a – u kojem autor članka očekuje da nakon antisemitskih pokreta u Beču, Pešti i Pragu mora doći na red i Zagreb – također jasno svjedoči da glasilo Stranke prava odbacuje povezivanje nemira 1883. s antisemitizmom. *Sloboda* tekst neimenovanog autora u bečkome listu komentira: “Nepresteno je buncao kako iza Beča, Pešte i Praga mora da se i Zagreb antisemitskom pokretu pridruži. Zaista je čudo da list koji triput na dan izlazi, tako slabe informacije dobiva.”⁶¹

Uredništvo *Slobode* u posebnoj je rubrici “K položaju” izvještavalo o pokretu u Hrvatskoj. Osobito se isticalo da hrvatski pokret i ono što se događalo sa Židovima u Mađarskoj nemaju ništa zajedničkog. “Magjarski listovi opisujući seljački pokret u Hrvatskoj, navijali su na sve načine ne bi li u njem našli što slična onim grozotam koji već od nekog vremena bjesne po Magjarskoj. Pa prem su i ovamo poslali svojih hodkara, ne bi li razjareni puk zaveli na vitežtva, kojimi se posvuda odlikuju rulje magjarskih ‘sviestnih’ državljanah, još im nije pošlo za rukom polučiti tu paklensku namjeru.” *Sloboda* ističe i političko značenje seljačkih nemira, što je očito iz činjenice da puk sili “gospodu podpisivati očitovanje da jesu, i da će ostati dobri Hrvati”.⁶² O položaju Židova i odnosu prema njima u antimadžarskim nemirima, dopisnik *Slobode* iz Zagreba pisao je: “Iz tih izmješanih grbovah razvilo se nešto, čemu se u

⁶⁰ “Sušak, 22. kolovoza”, *Sloboda*, 22. 8. 1883., 100.; “Sušak, 16. rujna”, *Sloboda*, 16. 9. 1883., 111.

⁶¹ “K demonstracijam u Zagrebu”, *Sloboda*, 24. 8. 1883., 101.

⁶² “K položaju”, *Sloboda*, 7. 9. 1883., 107.

Zagrebu nismo nadali - demonstracija proti Židovom.” Za tu neželjenu činjenicu dopisnik okrivljuje jednog Židova, trgovca Sachsa, u čijoj je kući u Gundulićevoj ulici bio smješten porezni ured, pa, naravno, nije želio okupljanje mase pred svojom kućom zbog grbova. Dopisnik navodi da mu se, kao očito zabrinutom čovjeku, spočitava da je rekao kako Hrvatima treba “štrik za vrat” i “bajunet pod no”, što je ovaj demantirao u *Pozoru*. No, dopisnik *Slobode* iz Zagreba očito nije vjerovao u ovaj demanti. Prema tom dopisu, svjetina u koju je “ovako... bačena prva iskra antisemitske demonstracije neoprezom i bezobzirnošću samoga Židova”, navalila je na Jelačićevu trgu na kuće židovskih trgovaca Priestera, Baumgärtnera i Wassethala. Činili su je šegrti, kalfe, radnici, bilo je i maloljetnika, “premda se ne smije zatajiti da i u gradjanstvu ima velik broj antisemita”. Dakle, vidljivo je da *Sloboda* govori s oprezom, da ne želi da se antimadžarski prosvjedi prošire na Židove. Priznaje: “Nekoji su od Židovah ljudski zlostavljani... Ovakav postupak može izazvati samo još veću ogorčenost i druge izgrede.” Dopisnik odbacuje antisemitski značaj događaja u Zagrebu, napose ističe da u demonstracijama nitko nije pokraden, jer “Hrvati u tom ne kopiraju Magjare”.⁶³ U drugom tekstu u *Slobodi* dopisnik iznosi neke razloge koji se po Zagrebu navode kao objašnjenje otkud napadi kamenjem na kuće Židova (Baumgärtner, Priester i dr.). “Zašto je ona rulja jurišala na te kuće, to se pravo ne zna”, ističe dopisnik. Jedan od mogućih razloga koji se ističe jest da kuće Židova zapravo nisu stradale zato što su pripadale Židovima, nego je svjetina htjela odvratiti pozornost oružnicima da drugi mogu skinuti sporne dvojezične grbove sa Sachsove kuće, koja je bila iznajmljena financijskom uredu. Na taj su način demonstranti htjeli dokazati “kako se ni vojske g. Ramberga ne boje”. Drugi tumače i prepričavaju da su po Zagrebu i Hrvatskoj išli i mađarski špijuni i usmjeravali demonstrante na židovske kuće kako bi se antižidovski prosvjedi iz Ugarske prenijeli i u Hrvatsku. Treći napokon govore kako je sam Sachs isprovocirao napade, jer je “grdio Hrvate sa svog prozora”, a onda su to platili i drugi Židovi u gradu. Dopisnik je najskloniji prvom objašnjenju. No, ustrajava u tome da su Židovi kolateralna žrtva, ističući da ih u Zagrebu ima mnogo, a “naročito g. Heinbach, koji su ovdje vrlo obljubljeni i koji se očito iztiču svakom prilikom za narodnu stvar. Zato nemožemo pomisliti da je ovaj izgred bio proti Židovom.”⁶⁴ Napose ističe da je laž kad se govori o razmjerima stradanja Židova u ovim demonstracijama. Prema vijestima koje nam priopćava, razbijeni su prozori na kućama petorice Židova. Za dopisnika *Slobode* nije bilo nikakvog smisla uspoređivati ono što se zbilo u Zagrebu i Ugarskoj i pisati o njima kao “malte ne o pljačkarih sličnih prekodravskim viteškim tatom”. Dopisnik ponavlja da je Sachs isprovocirao demonstrante kad je na njemačkom navodno rekao “dolje s prokletim hrvatskim smećem”. Ovo je nova izjava dodana onima koje su kružile o povodu izgreda protiv Židova. Drugi zagrebački dopisnik zamjera Židovima da u Zagrebu, uz rijetke iznimke, upravo oni “sačinjavaju najjači kontigent švabštine u javnom i privatnom

⁶³ “K položaju”, *Sloboda*, 12. 9. 1883., 109.

⁶⁴ “Dopisi”, *Sloboda*, 12. 9. 1883.

životu”.⁶⁵ Tom se dojmu nije bilo lako oteti, jer su Židovi uglavnom govorili njemački. O karakteru događanja u Zagrebu dopisnik *Slobode* zaključuje: “Izazivanje, poteklo od židovske kuće, dovršilo se je na židovskih kućah. Mi nećemo absolutno tvrditi, da u toj vatri nije bilo i koje kapi antisemitičkog ulja, ali se ne možemo nikako složiti s iztaknutom tvrdnjom, da je to jedino posao od antisemitičkih agitatorah podmićene ‘dječurlije’”. Očito pisac ovoga članka smatra da je i Sachs dao svoj doprinos antižidovskim izgredima u Zagrebu. Zato i upozorava one koji govore da će tražiti odštetu da “proštiju čl. 1307 građanskog zakonika”.⁶⁶

Kao što je rečeno, Sachs je najprije demantirao u *Pozoru* da je rekao ono što mu se pripisivalo, pozvao se na svoj domoljubni i hrvatski osjećaj i tužio one koji su ga okrivili za uvrede. Na sudu ga je branio i obranio dr. Marijan Derenčin, jer nitko od svjedoka nije osobno čuo ono za što ga se optuživalo.⁶⁷

Neku sliku odnosa Starčevića prema Židovima i obratno možemo dobiti i iz vijesti u *Slobodi* u vrijeme parlamentarnih izbora 1884. godine. U III. izborom kotaru grada Zagreba kandidat Narodne stranke bio je kanonik (poslije biskup) Franjo Gašparić, a njegov protukandidat bio je dr. Ante Starčević. U predizbornoj kampanji Ante Starčević nije sudjelovao, napose ne nalazimo da bi govorio nešto o Židovima. Svu agitaciju vodili su pristaše Stranke prava i *Sloboda*. Vijesti u glasilu pravaša koje govore o toj žestokoj kampanji potvrđuju samo činjenicu da se oba tabora, i Narodna stranka i Stranka prava, žestoko bore za glasove Židova. Ali *Sloboda*, koja se bori za izbor dr. Starčevića, i kad kritizira kojega Židova, ne čini to zato što se radi o Židovu. Dok s jedne strane ponašanje kojega građanina Židova kao pristaše Narodne stranke kritizira, dotle isticanjem privrženosti Stranci prava drugoga Židova ili više njih želi mobilizirati većinu Židova da glasaju za Antu Starčevića. Naime, Židovi jesu bili malobrojna skupina u Zagrebu, ali i po svojem bogatstvu (mnogi su plaćali porez dostatan za neposredno biračko pravo) i po svojem položaju kao nezavisni građani igrali su prilično važnu ulogu u izboru kandidata. Kao što je rečeno, 1884. kandidat Narodne stranke bio je kanonik Gašparić. Bio je to opasan suparnik Anti Starčeviću, jer je kao svećenik bio utjecajan, a uz to je kao prijatelj Makse Sterna, jednoga od vodećih Židova u Zagrebu, mogao okupiti priličan broj nezavisnih izbornika. Stoga se Narodna stranka odlučila za njega iako su se kao kandidati spominjali i Danilo Stanković i Khuen. Činovništvo je i tako bilo ovisno o vladi, pa je bilo teško očekivati povoljan ishod za kandidata Stranke prava ako pretežan broj židovskih izbornika pođe za Sternom.⁶⁸ No,

⁶⁵ “Razvikani antisemitizam”, *Sloboda*, 16. 9. 1883., 111.

⁶⁶ *Isto*, 111. Spomenuti paragraf 1307 predviđao je ovo: “Ali ako je tko kriv te je stavio sebe u prolaznu zabunu pameti, tad i šteta prouzročena u tom stanju pripisuje se njegovoj krivini. To isto valja i za trećega, koji je svojom krivinom ostavio oštetioca u to stanje.” *Građanski zakonik*, Zagreb 1911., 407.

⁶⁷ “Novice - Iz Zagreba”, *Sloboda*, 21. 9. 1883., 113.

⁶⁸ “Izborna gibanje”, *Sloboda*, 9. 9. 1884., 205.

nadu je *Slobodi* pružala činjenica da je u Odboru koji je istaknuo Starčevića za kandidata u III. izbornom kotaru u Zagrebu bilo i dosta Židova.⁶⁹

Sve vijesti o tim izborima ne razlikuju se od uobičajenih izbornih agitacija i borbi u kojima se sredstva previše ne biraju. Prema pisanju *Slobode*, kanonik Gašparić povjerio je blagajnu za potkupljivanje glasača upravo Maksu Sternu. Poklonik Stranke prava, Ezekiel Sirovatka, želeći ovoga iskušati, došao je i ponudio svoj glas za kandidata Narodne stranke. Ovaj mu je, prema njegovu svjedočenju, dao 50 forinti. *Sloboda* je to iskoristila zahtijevajući da se Sterna isključi i iz Gradskoga zastupstva. Stern je zaradio epitet drznika koji unosi razdor “kad radi proti mnenju čitavog gradjanstva u trećem kotaru, htijući silom proturiti vladinog kandidata, za koga zna da će samo činovnici glasovati, jer se je ostalo gradjanstvo složilo i svojim kandidatom proglasilo g. Antu Starčevića”. Sternu se na neizravan način prijetilo i bojkotom njegove trgovine u monologu koji je vodio “Jen purger”.⁷⁰ Prema pisanju *Slobode*, još su se neki građani javili da im je Stern nudio mito. Ovaj je sve to demantirao, a onda se “istrčao” da mu je blagajnu dao kanonik Gašparić, odnosno sam nadbiskup Mihalović.⁷¹ Vijest o navodnih 5 000 forinti, koje da je nadbiskup dao Sternu za agitaciju u korist Narodne stranke, donio je najprije *Pozor*, a potom prenijela i *Sloboda*. *Narodne novine* proglasile su ove vijesti “drzkom izmišljotinom”.⁷² Naravno da su ovo stranačke, predizborne, korteški obojene vijesti koje je nemoguće provjeriti. Ali jedno je u ovim oštrim optužbama ipak važno uočiti: *Sloboda* optužuje Maksu Sterna za kolaboraciju s kanonikom i nadbiskupom kao pristašama Narodne stranke i Nagodbe. On osobno predmet je napada kao agitator i poklonik Narodne stranke, a ne kao pripadnik židovske zajednice. Na izborima je Gašparić pobijedio Starčevića, a uz “zloglasnog Maksu Sterna” u *Slobodi* su najviše napadani nadbiskup Mihalović i kanonik (ubrzo biskup) Gašparić, čiji je eksponent Stern bio.⁷³ No dok se Maksu Sterna naziva “zloglasnim”, njegova se strica slavi kao pravoga junaka. Gavro Grünhut tvrdi da je na samom biralištu Stern svome stricu Samuelu Sternu prijetio da će mu oduzeti mjesečnu potporu i onemogućiti da radi kao gradski tržni nadzornik. Kako su izbori bili javni, pa se vidjelo tko za koga glasa, znalo se da je Samuel Stern glasao za Starčevića. Grünhut je svjedočio da je istog trena Makso Stern svome stricu jasno dao do znanja: “Von Morgen bist du nicht mehr Platzkommissär.” Grünhut se nadao da revnost Makse Sterna u borbi za vladina kandidata neće pomutiti dobre odnose židova i katolika, jer “mi poznajemo naše sugrađjane izraeličane, koji se za poštenu stvar zauzeše, pa ćemo ih vazda štovati radi njihove probudjene sviesti, makar nas ‘Narodne novine’ krstile be-

⁶⁹ “Izborno gibanje”, *Sloboda*, 15. 9. 1884., 210.

⁷⁰ “Izborno gibanje”, *Sloboda*, 15. 9. 1884., 210.; “Zagreb, 16. rujna”, *Sloboda*, 16. 9. 1884., 211.

⁷¹ “Kortešacija u Zagrebu”, *Sloboda*, 16. 9. 1884., 211.

⁷² “Tendenciozna izmišljotina”, *Narodne novine*, 20. 9. 1884., 218.

⁷³ Sve ove optužbe izrečene na račun nadbiskupa Mihalovića, kanonika Gašparića i Makse Sterna završile su na sudu, no urednika *Slobode* Ivana Krajača porota je oslobodila optužbe. Vidi *Porotna razprava proti gosp. Ivanu Krajaču*, Zagreb 1884.

zsviestnici i propalicami”. *Sloboda* je pozivala građane da bojkotiraju trgovinu Makse Sterna, a jednako tako da ne kupuju kod onih građana koji su obećali da će glasati za Starčevića, a nisu to učinili nego su pobjegli u vrijeme izbora. Neodvišnjaci su tu navedeni na prvome mjestu kao krivci za poraz.⁷⁴ Nakon pobjede vladina kandidata *Sloboda* je ironično pisala kako je otvorena “nova tvrtka Gašparić-Makso Štern-nadbiskup Mihalović...”, a glavno poduzetništvo kojim će se baviti bit će joj “zamamljivati, podkupljivati, zastrašivati i varati pošteno građanstvo”. Stern je, naravno, glavni dobitnik toga novootvorenog poduzeća.⁷⁵

No, dok je *Sloboda* ovako nastojala diskvalificirati svoga političkog protivnika Maksu Sterna, *Narodne novine* su njegova strica Samuela Sterna nastojale kompromitirati objavom da ga je jedna glumica “vukla na biralište”. Stariji je Stern odmah u *Slobodi* demantirao bilo kakav pritisak: “Ja sam starac i hoću za ljubav svoje domovine i obitelji biti pokopan kao poštenjak, te da se bude moglo reći, ako Sumuel Stern i oskudieva, ali svojeg poštenja nikada prodao nije.”⁷⁶ *Sloboda* navodi još primjera preko kojih se nije moglo lako prijeći. Spomenut ćemo ovdje samo još jedan. Navodno su limaru Strozingeru (vjerojatno Židovu) obećani svi limarski poslovi na Kaptolu ako ne izađe glasati. Sve je ove primjere i žalbe na izbor vladina kandidata Gašparića skupio u pritužbi izbornika III. kotara grada Zagreba i predao Saboru Hinko Hinković.⁷⁷

Kakav je odnos Stranke prava i Ante Starčevića prema Židovima i Židova prema njima bio, ili kako je taj međusobni odnos doživio jedan stranac, najbolje pokazuje članak pod naslovom “Zagrebački dojmovi”. Članak je za češki *Narodni Listy* pisao Gustav Eim, koji je obišao Peštu i Zagreb. *Sloboda* je objavila zapažanja češkoga novinara u brojevima od 6. listopada do 24. listopada 1884. (br. 227, 231, 235-239, 241-246). U veoma opširnoj analizi političkih prilika u Hrvatskoj i utjecaja pojedinih osoba u političkome životu Hrvatske, napose Ante Starčevića, izvjestitelj *Narodni Listy* zaključuje da Stranka prava ima najviše i utjecaja i snage za budućnost kao stranka. Među važnim argumentima za tu tvrdnju autor iznosi i dobre hrvatsko-židovske odnose, odnosno činjenicu da Židovi sve više podupiru Stranku prava. Svoje viđenje završava ovako: “Što se tiče životne snage Stranke prava zanimljivo će biti spomenuti jednu činjenicu. Tisućerim iskustvom je dokazano, da jedan živalj nikada ne pristaje uz ono, što je slabo, klimavo, uzaludno, nedostiživo; taj živalj jesu – Židovi. Nuto, u poslednje doba postadoše Židovi, što im na čast služi, gorljivimi pristaše Starčevića, izuzimlju se oni koji su u žepu Magjarah, a to su – na malu čast našega stališa – novinari”, podcrtala je *Sloboda* ove riječi.⁷⁸

⁷⁴ “Ovisna i neodvisna petljanija”, *Sloboda*, 19. 9. 1884., 214.

⁷⁵ “Nova tvrdka”, *Sloboda*, 20. 9. 1884., 215.

⁷⁶ “Očitovanje”, *Sloboda*, 20. 9. 1884.

⁷⁷ “Tko laže”, *Sloboda*, 23. 9. 1884., 216.

⁷⁸ “Zagrebački dojmovi. Daljna znamenitost Stranke prava, te izvori njezina osiljenja”, *Sloboda*, 18. 10. 1884., 238.

Zaključak

Odnosu Ante Starčevića prema Židovima treba pristupiti sustavno i cjelovito. Takvog istraživanja u našoj historiografiji nemamo. Nije to ni ovaj prilog. U njemu se analizira stav Ante Starčevića o Židovima na temelju onoga što je on pisao u *Slobodi*, glasilu Stranke prava (1878.–1886.). Starčević tu svoje poglede o Židovima ne iznosi izravno nego posredno, komentirajući aktualne događaje u mnogim zemljama u kojima je antisemitski pokret bio više ili manje izražen, u kojima su se formirale i političke stranke čiji je temeljni program bio antisemitizam. Kod Starčevića ne nalazimo one stereotipe o Židovima koji su bili uvriježeni u ono doba. U Židovima je vidio marljive, štedljive i sposobne pojedince i narod koji se upravo tim kvalitetama uzdigao u većini zemalja u kojima živi kao dijaspora. Zahvaljujući baš tim odlikama, Židovi su stekli bogatstvo, a time mnogi i moć, napose financijsku, koju su znali iskorištavati u društvenome životu baveći se i lihvom. No, Starčević nipošto ne smatra da je to karakteristika, a osobito ne karakterna osobina Židova, jer lihvar i prevarante nalazi u svim narodima.

On je antisemitizam kao pojavu osuđivao gdje god da se pojavljivao. Njegovim izrazito antinjemačkim stavovima možda treba pripisati i njegovu najžešću osudu antisemitizma u Njemačkoj. Jedan od pokazatelja da se “Nemci samo po eufemizmu broje” među “naobražene narode” njemu je upravo antisemitizam u Njemačkoj. “Hajka na ovaj puk razširuje se, kvasa se po Nemačkoj, i danas ili sutra, ovako ili onako, Židovi budu ružno operušani.” Upravo zbog ovako teškoga položaja Židova u Njemačkoj i Ugarskoj Ante Starčević znao je predbaciti Židovima revnost oko širenja njemačke i mađarske političke ideje izraženu u novinama koje su uređivali neki Židovi.

Starčević je jednako osuđivao i antisemitske izgrede u Rusiji, koji su imali za posljedicu stotine tisuća izbjeglica čiji je imetak uništen. Ovaj antisemitski pokret nazvao je “kugom”, ali mu je ta “moralna kuga ruska” bila ipak u sebi manje zlo, jer nije išla za pljačkom kao u Njemačkoj i Ugarskoj. Možda se ovo umanjivanje moralne odgovornosti ruskoga naroda može pripisati i “rusofilskoj fazi” u Starčevićevoj političkoj aktivnosti. U svakom slučaju jasno mu je: “teško da Žid nalazi razliku” je li istučen i imovina mu opljačkana (kao u Njemačkoj i Ugarskoj), ili je istučen i imovina mu uništena (kao u Rusiji). Stav slavenofila (i nekih dopisnika *Slobode* iz Rusije) da je utjecaj Židova i Nijemaca u Rusiji glavni izvor svega zla i osiromašenja, a da je jedini spas u još većoj carskoj autokratskoj vlasti, Starčević je odbacivao kao površan i potpuno promašen. On je smatrao da su društveni problemi u Carskoj Rusiji tako duboki da samo temeljite demokratske, ustavne promjene mogu spasiti ovu državu.

I na Židove u Ugarskoj gleda kao na marljiv i štedljiv narod čiji su mnogi članovi stekli bogatstvo i utjecaj. U temelju antisemitskoga pokreta u Mađarskoj, kao i u Njemačkoj, vidio je vjerske i rasne uzroke, a njima pribraja i socijalne motive. Po njegovu je mišljenju glavni cilj antisemitskoga pokreta u Mađarskoj pljačkanje židovske imovine. Starčević označava Ugarsku kao ze-

mlju koja je ogrezla u korupciji. Uz korupciju u Ugarskoj Starčević zna često spomenuti financijski utjecaj Židova. Ali pritom nipošto ne gleda na njih kao na uzrok ili izvor korupcije. Ona je za njega posljedica sustava u Ugarskoj pod dominacijom Mađara. Ilustracija za to njegovo je objašnjenje osnove zakona o civilnome braku. Uz to taj zakonski prijedlog smatra i nepravednim prema Židovima, jer on predviđa da djeca rođena u mješovitom braku moraju biti kršćani. U svemu je u biti vidio politiku na djelu, dok je vjera pritom bila sasvim sporedna stvar.

Starčevićev odnos prema parnici u Tisza-Eszláru od početka slijedi istu jasnu logiku: po njegovu mišljenju, u toj se parnici pogriješilo u samom startu. Dok je vlada unaprijed proglasila osumnjičenike nevinima, dopustilo se, da se ugodi "javnom mnenju", pokretanje sudskoga procesa, a za istražnoga suca postavljen je čovjek koji je unaprijed bio uvjeren u kolektivnu krivnju Židova. Nadalje, smatrao je da je optužnica postavljena na sasvim pogrešnom temelju: umjesto da se istražuje što se dogodilo i kako je nastradala nesretna djevojčica, optužnicom se išlo dokazivati je li ili nije počinjeno ritualno umorstvo, što je za Starčevića besmisao. Pa i onda kad Starčević kritizira ponašanje Židova u ovom procesu, kad ih optužuje za podmićivanje, on ne napušta ovaj stav o pogrešno vođenoj istrazi i nepravilno postavljenoj optužnici. On jest oštro osudio oslobađajuću presudu, ali ne iz antisemitskih pobuda, jer nije ni vjerovao da "Židovi za uzkrсне mlince trebaju kerstjanske kervi" (kako je ironično opisivao srž sudskoga procesa), što je bila tema kojom se sud bavio. On je osudio presudu zato što se sud nije bavio onime čime se trebao baviti: žrtvom i što se s njom dogodilo. Smatrao je da tom presudom gube svi, možda najviše Židovi, ali je smatra logičnom posljedicom besmislene optužnice koja je problem postavila na vjersko područje. Ante Starčević smatrao je da se pojedinačna krivnja ne može generalizirati te je odbacivao mogućnost da se Židove može kolektivno okriviti kao zločince zbog pojedinog zlodjela, kakve god da je vrste, bilo čak dokazano ili nedokazano. Zbog toga ni njegovu oštru osudu na račun Židova uz ovu presudu ne možemo promatrati kao posljedicu antisemitizma koji bi on zastupao, pogotovo ne kao posljedicu sustavno izgrađenog antisemitskoga stava. Nadamo se da je to pokazala i analiza njegovih stavova u *Slobodi* koja je provedena u ovome radu. Potvrđuje to i svjedočenje jednoga stranca koji je, ubrzo nakon svih ovih događaja, upravo u činjenici da Židovi podupiru Stranku prava Ante Starčevića vidio jedan od bitnih izvora njezina jačanja.

SUMMARY

ANTE STARČEVIĆ AND THE JEWS, BASED ON THE ARTICLES
PUBLISHED IN *SLOBODA* NEWSPAPER

The article presents Ante Starčević's views on Jews. The author uses the Party of Rights newspaper *Sloboda* (1878 - 1886) articles as a source. Starčević did not write directly about the Jews, but he mentioned them in his analysis of the international affairs and particularly in connection with the growing antisemitism in other countries (Germany, Russia, Hungary, Austria). The analysis clearly shows that Starčević was against religious, racial or social antisemitism. He attacked antisemitism in Germany and Hungary and he thought it was motivated by poor morale and attempt to plunder the Jewish property. At the same time Starčević had a positive opinion about Russia and therefore thought that anti-Jewish manifestations in that country present a lesser moral evil because they were not motivated by plunder of Jewish property. Antisemitism was not widespread in Croatia, although it did appear during the movement against the Hungarians in 1883. Starčević thought that antisemitism in Croatia is spread by Hungarian agents. Concerning the Tisza-Eszlar trial Starčević opinion was that the whole affair had been misplaced. Instead to concentrate on Ester Solymosi as a victim, the trial tried to find out whether she had been a victim of a ritual murder. Starčević thought that the accusation for ritual murder is meaningless. He thought that the whole trial has been conducted inadequately and for this reason he was against the sentence that freed the accused. Starčević blamed the whole system for such outcome but he also fiercely blamed Jews because he thought they have used bribe to influence the court opinion. The author concludes that Starčević, despite some of his heavy accusations against Jews, cannot be described as a persistent antisemite.

Key words: Ante Starčević, Jews, Antisemitism, Eszter Solymosi, Tisza-Eszlar trial

